

SAMFUNNSSPEILET

TIDSSKRIFT OM LEVEKÅR OG LIVSSTIL

Nr. 1 - 1993

Likestilling:
Utdanning, arbeid
og inntekt

Holdninger til
innvandring

Utdanning og
sosial bakgrunn

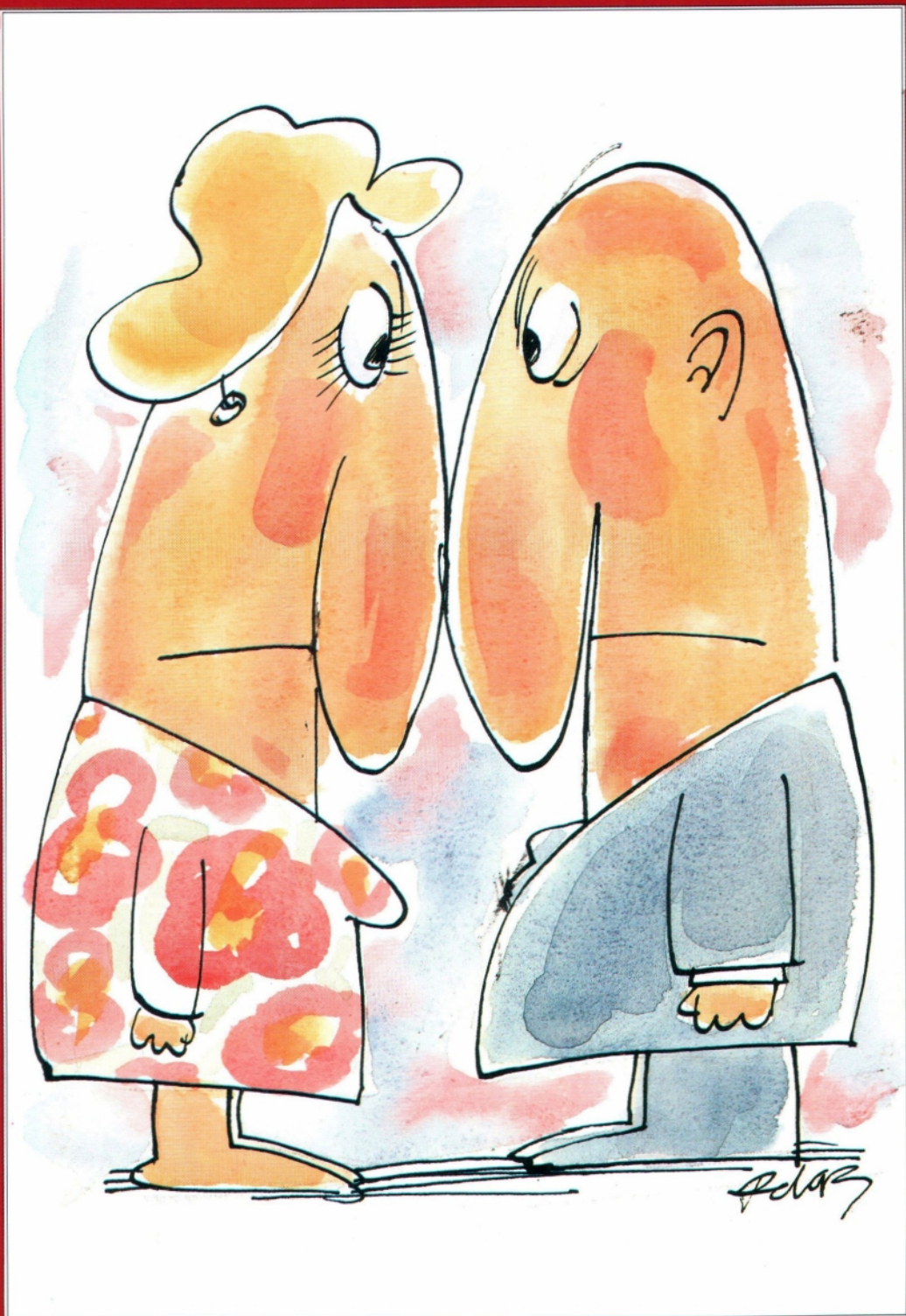
Forbruksutgifter

Enslige forsørgere

Flytting mellom byer

AIDS i Afrika

SSE
Statistisk
sentralbyrå

UKENS STATISTIKK - RETT FRA KILDEN!

- Opptatt av økonomi og samfunn?
- Ønsker du grundig, veldokumentert og objektiv informasjon?

Da bør du abonnere på SSBs nye uketidsskrift: **Ukens statistikk**. Her vil du finne all ny statistikk fra hele spekteret av norsk økonomi og samfunnsliv - direkte fra kilden.

Ukens statistikk vil være først ute med våre nye tall for arbeidsmarked, miljø, ressurser, helse og sosiale forhold. Vi presenterer også ny økonomisk statistikk. Hver uke vil vi ha faste sider med nøkkeltall for Norge. I *Ukens statistikk* vil også Statistisk sentralbyrå informere om planer for ny statistikk og kommentere forhold av stor betydning for statistikk-utviklingen. Hver utgave vil også ha et eget **tabellvedlegg** der spesielt interesserte lesere finner en mer omfattende presentasjon av den nye statistikken.

Statistisk sentralbyrå er en gullgrube av veldokumentert og grundig informasjon. Men enkelte mener det blir for tungt og traust - tørt og kjedelig. Nå fornyer vi oss, og *Ukens statistikk* er et nytt skritt på veien mot et mer brukervennlig Statistisk sentralbyrå. Det skal vi bli uten å gi slipp på det faglige presisjonsnivået - vårt viktigste varemerke.

Årsabonnement for *Ukens statistikk* koster kr 590,-. Send bestillingen pr. fax til faxnummer 22 86 49 76, eller send den pr. post. Abonnement kan også bestilles på telefon 22 86 49 64.

Vi ønsker deg velkommen som abonnent på *Ukens statistikk*.

Salg og abonnementservice

Postboks 8131 Dep.

0033 OSLO 1

Tlf.: 22 86 46 64

Fax.: 22 86 49 76

Nr. 1/1993 – 7. årgang
Utgis av Statistisk sentralbyrå

Redaksjon:

Anders Barstad
Kirsti Huserbråten
Gunnvor Iversen
Jan Erik Kristiansen
Sissel Vestli

Tegninger:

Per Elvestuen

Abonnementspris:

kr 110,- for 4 nummer pr. år
Løssalgpris: kr 45,-

Abonnement bestilles hos:

Statistisk sentralbyrå
Salg og abonnementservice
Postboks 8131 Dep.
0033 Oslo
Tlf.: 22 86 49 64

Artikler i tidsskriftet kan ikke uten videre tas som uttrykk for Statistisk sentralbyrås oppfatning.

Ved bruk av stoff fra tidsskriftet, bruk kildehenvisning "SSBs Samfunnsspeilet".

Innhold:

Utdanning, arbeid og inntekt: Hvor likestilte er kvinner og menn blitt? 2

Anne Lise Ellingsæter, Turid Noack og Marit Rønsen

Motstand mot innvandring: Interessekonflikt eller samfunnsprotest? 10

Anne-Sissel Skånvik

Gutters utdanningsvalg: Hvorfor har sosial bakgrunn så stor betydning? 14

Jens B. Grøgaard

Forbruksutviklingen: Vekst for pensjonistene, reduksjon for enslige 21

Stein Opdahl

Store levekårsforskjeller mellom grupper av enslige forsørgere 24

Else Flittig og Jorunn Lajord

"Ola var fra Sandefjord". Bor han der fortsatt som 40-åring? 28

Kjetil Sørli

AIDS i Afrika 34

Helge Brunborg

Utdanning, arbeid og inntekt:

Hvor likestilte er kvinner og menn blitt?

Anne Lise Ellingsæter, Turid Noack og Marit Rønsen

Vi har bak oss to tiår med likestillingspolitikk med store endringer i kvinners stilling i samfunnet. I denne artikkelen stiller vi spørsmålet: Hvor likestilte er kvinner og menn blitt? På hvilke områder er det reelt å snakke om at kvinner og menn yter og får det samme? Og på hvilke områder er det fortsatt betydelige kjønnsforskjeller? Hvor sterkt står idealet om likestilling ved inngangen til 1990-årene?

Vi skal ta for oss tre sentrale områder - utdanning, yrke og inntekt. Dataene er hentet fra Familie- og yrkesundersøkelsen 1988, en intervjuundersøkelse som blant annet gir kunnskap om hvor mye og hva slags utdanning kvinner og menn har tatt, om hvor mye de har jobbet og om deres pensjonsgivende inntekt. Det spesielle med dette data-materialet er at det gir opplysninger for hvert enkelt alderstrinn. Vi kan altså se utdannings- og yrkesløp i sammenheng, samt se hva dette har kastet av seg i kroner og øre år for år. I tillegg gir også dataene opplysninger om den enkeltes holdninger til likestilling innen utdanning og arbeid.

FAMILIE- OG YRKESUNDER-SØKELSEN 1988

Hovedformål: Studier av demografisk atferd i livsløpsperspektiv.

Intervjuet: 4 019 kvinner (født 1945, 1950, 1955, 1960, 1965 og 1968). 1 543 menn (født 1945 og 1960). Landsrepresentativt utvalg.

Frafall: 19 prosent (19 prosent av kvinnene, 22 prosent av mennene).

Finansiering: SSB, Barne- og familiedepartementet, Norges råd for anvendt samfunnsforskning, Norges allmennvitenskapelige forskningsråd, Kommunaldepartementet.

To årskull i fokus - kvinner og menn født i 1945 og 1960

Vi tar for oss to årskull av kvinner og menn født i henholdsvis 1945 og 1960. De eldste gikk ut av folkeskolen samme år som den ni-årige skolen ble vedtatt, men ikke alle fikk dette skoletilbudet. Det gikk ytterligere 15 år før den ni-årige skolen var fullt utbygd på landsbasis. 1945-kullet ble i mindre grad enn senere kull berørt av 1970-årenes "utdanningseksplasjon" innen høyere utdanning. Dette kullet etablerte seg på arbeidsmarkedet i 1960-årene, det vil si mens det ennå var uvanlig for gifte kvinner å være i jobb. Det var særlig mangel på arbeidsplasser for kvinner i distriktene. Få barn hadde muligheter for plass i barnehager.

Det andre kullet er født i 1960. Alle fra dette kullet måtte gjennom minst 9 års skolegang. De er 1980-årenes nykommere på arbeidsmarkedet. I dette tiåret skjøt mødres yrkesaktivitet fart (Ellingsæter 1989, Kjeldstad 1991), men fedrenes tid i lønnet arbeid ble ikke redusert tilsvarende (Ellingsæter 1991). Veksten i velferdsstaten, særlig innen utdanning og helsevesen, la grunnlaget for økt sysselsetting blant kvinner. Det betydde også et større tilbud på arbeidsplasser i distriktene. Antall barnehageplasser økte en god del, men slett ikke nok i forhold til den økte etter-sørselen.

Sammenlikningen mellom kvinner og menn i de to kullene går stort sett fram til 28-årsalderen, det vil si så langt vi på undersøkelsestidspunktet (1988) kunne følge det yngste kullet. Sammenlikningen beskriver altså perioden fra 14-årsalderen til nærmere 30. Dette er avgjørende år hvor mange viktige brikker skal falle på plass. For de fleste rommer ungdoms- og tidlige voksenår skolegang og studier, etablering på arbeidsmarkedet og de første skrittene mot egen familie.

Siden vi kan følge 1945-kullet helt fram til 43-årsalderen, er det også mulig å se på hvordan forskjellen mellom kjønnene utviklet seg i godt voksen alder. Har disse kvinnene som nå raskt nærmer seg de 50 tatt innpå de jevnaldrende mennene, eller er forskjellene i utdanning, yrkeserfaring og inntekt bare blitt større etter hvert?

Vi spør også hvordan de senere års likestillingspolitikk har nedfelt seg i holdninger til likestilling. Er likestilling i utdanning og yrke noe det store flertallet av de to kullene slutter opp om? 1945- og 1960-kullet har vokst opp under ulike forhold, og kvinners plass i samfunnslivet har endret seg fra det ene kullet til det andre. Hva slags betydning har dette for holdningene?

Like mange utdanningsår for kvinner som for menn

Utdanning kan måles etter kompetanse eller oppnådd nivå, vurderes ut fra type og retning eller ganske enkelt måles etter hvor lang tid den enkelte har vært under utdanning. I første omgang skal vi se på det sistnevnte, tid brukt til utdanning.

Da menn født i 1945 var 28 år gamle, hadde de i gjennomsnitt gått på

skole eller studert i 11,4 år mot 10,8 år for de jevngamle kvinnene. Forskjellen mellom kjønnene er altså forholdsvis beskjeden. I 1960-kullet er det ingen forskjell mellom kvinner og menn. Med gjennomsnittlig 12,7 års skolegang blant kvinnene og 12,6 år blant mennene, stiller de likt når det gjelder tid brukt til utdanning.

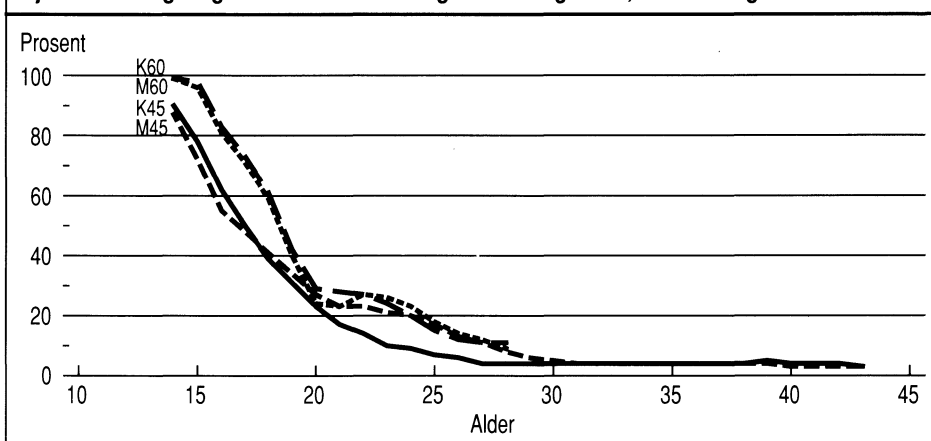
Ser vi på hvor mye utdanning kullene til en hver tid hadde lagt bak seg, har jentene født i 1945 et lite forsprang sammenliknet med jevnaldrende gutter helt til 21-årsalderen, deretter siger guttene i fra. I det yngste kullet er det som rimelig er, ingen merkbare forskjeller fram til 16-årsalderen, deretter er det jentene som i gjennomsnitt har brukt mest tid på utdanning. Forskjellene er imidlertid aldri store, maksimum 0,19 år ved 21-22-årsalderen.

Mange jenter fra 1945-kullet hadde rukket å stifte familie før den nye kvinnebevegelsen for alvor fikk vind i seilene utover på 1970-tallet. Da kvinnene født i 1945 hadde lagt den mest hektiske småbarnsperioden bak seg, var imidlertid mye i ferd med å endres. Likestillingskrav ble fremmet på en rekke områder, blant annet når det gjaldt lettelse i adgangen til å ta videre utdanning i voksen alder. Uansett beveggrunn finner vi at 1945-kvinnene var under utdanning gjennomsnittlig 0,6 år fra de var 28 til 43 år, det vil si i perioden 1973-1988. Med det noe svakere utgangspunktet kvinnene i dette kullet hadde, kunne en kanskje vente at de hadde tatt mer utdanning i voksen alder enn hva de jevnaldrende mennene hadde gjort. Det er ikke tilfelle. Mennene har vært like iherdige i å skaffe seg mer utdanning som kvinnene.

Om vi vender tilbake til det yngste kullet, er det foreløpig ikke noe som tyder på at kvinnene taper terreng sammenliknet med de jevnaldrende mennene. Om de to kjønnene fortsetter å kjøre ganske parallelle utdanningsløp videre utover i livet, blir spennende å se. 1960-kullet er eldre når de stifter familie enn det 1945-kullet var. Ved 28-årsalderen kunne fortsatt hver tredje kvinne og hver annen mann ofre seg helt for studier og jobb uten samtidig å ta hånd om ett eller flere barn.

Figur 1

Gjennomsnittlig årlig andel under utdanning. Kvinner og menn, født 1945 og 1960

Figur 1 viser hvor stor andel av kullene som er under utdanning på hvert alderstrinn. Vi får altså et mer direkte bilde av hvordan skolegang og studier griper inn i ulike perioder av livet. Etter at de obligatoriske skoleårene er tilbakelagt, faller andelen under utdanning ganske raskt både blant kvinner og menn. Ved 20-årsalderen var en fjerdedel av 1945-kullet under utdanning. Nå begynner også forskjellen mellom kvinner og menn å vise seg. Størst forskjell var det ved 23-24-årsalderen hvor mennenes andel under utdanning er 11 prosentpoeng større. Etter 30-årsalderen er det bare rundt fire av 100 som til en hver tid går på skole eller studerer, og andelen er om lag de samme for kvinner som for menn.

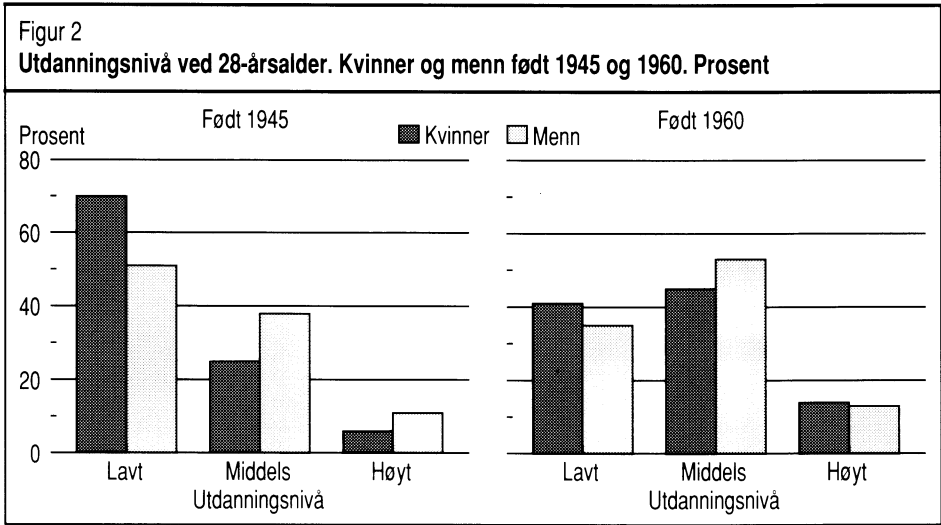
Blant 1960-kullet, hvor kvinner og menn brukte like mye tid til utdanning, er det gjennomgående liten forskjell i når i livet de går på skole eller studerer. Størst forskjell (5 prosentpoeng) er det ved 20-21-årsalderen. I denne alderen, da en betydelig del av guttene er inne til førstegangstjeneste, er som ventet andelen under utdanning lavest blant menn. Ved 24-årsalderen var godt og vel hver femte fra 1960-kullet, kvinne som mann, under utdanning. En ganske stor andel var med andre ord skoleelever og studenter godt inn i voksen alder.

Like mange skoleår, men ikke helt samme uttelling

Så langt har vi bare sett på hvor mange år kvinner og menn har brukt på skole og studier, og når i livet de har

vært under utdanning. Et annet mål på utdanning er nivå eller kompetanse. Utdanningsnivå vil ikke være bestemt av hvor mye tid den enkelte har brukt på sin utdanning, men hvor lang tid det normalt tar å gjennomføre en bestemt utdanning. Dersom en person har flere utdanningstyper, er det bare den som gir høyest nivå som regnes med. Flere utdanningsår betyr således ikke automatisk høyere kompetanse. Hva så når vi sammenlikner kvinners og menns utdanningsnivå? Har likestillingen i antall år også utjevnet forskjellene i utdanningskompetanse? Eller har kvinnene valgt å gå mer på tvers i utdanningssystemet, ved oftere å ta mer utdanning på samme nivå framfor videre utdanning på et høyere nivå?

Figur 2 viser som ventet en betydelig utjevning i utdanningskompetanse. 1960-kullet har en jevnere fordeling enn hva som var tilfelle for 1945-kullet, og det er mindre kjønnsforskjeller. De fleste i 1945-kullet hadde ved 28-årsalderen bare utdanning på laveste nivå, og kvinnene kom klart svakest ut. 70 prosent av dem mot 52 prosent av mennene kom i denne kategorien. Mennene hadde til gjengjeld oftere utdanning på middels nivå (38 prosent av mennene og 25 prosent av kvinnene) og på det høyeste nivået (11 prosent av mennene og 6 prosent av kvinnene). I 1960-kullet er forskjellene i utdanningsnivå betydelig redusert, men fortsatt er det en større andel kvinner enn menn som har lav utdanningskompetanse (41 prosent av kvinnene mot 35 prosent av men-

nene). I 1960-kullet er det mest vanlig å ha utdanning på mellomnivået. På dette nivået går forskjellen i favør av mennene (53 prosent av mennene mot 45 prosent av kvinnene). Det er bare på det høyeste nivået, det vil si utdanning på universitets- og høyskolenivå av minst tre års normal varighet, at kvinner og menn kommer likt ut.

Sett under ett kommer kvinnene født i 1960 noe svakere ut med hensyn til utdanningskompetanse enn jevngamle menn. Kvinner og menn er med andre ord noe mindre like enn det innsatsen målt i år skulle tilsi.

Jentefag og guttefag - en saga blott?

Et mål for aktivt likestillingsarbeid er å minske skillet mellom typiske jente- og guttefag i utdanningssystemet. Ungdommen oppfordres til å tenke på tvers av kjønn når de staker ut sin egen kurs. De som velger utradisjonelt og søker seg til utdanninger hvor det annet kjønn er dominerende, blir trukket fram som eksempler til etterfølgelse, og drar stundom også fordel av kjønnskvotering ved inntak.

Vi kan også bruke våre to kull til å se på hovedretninger eller typer av utdanning. I figur 3 får vi med oss både nivået på utdanningen og hvilket av til sammen ni ulike fagfelt den faller inn under¹. Fagfelt plasserer utdanningen etter anvendelsesområde og tilsvarer nærmest en næringsinndeling.

I 1945-kullet er kjønnsforskjellene som ventet. Kvinnene har satset på

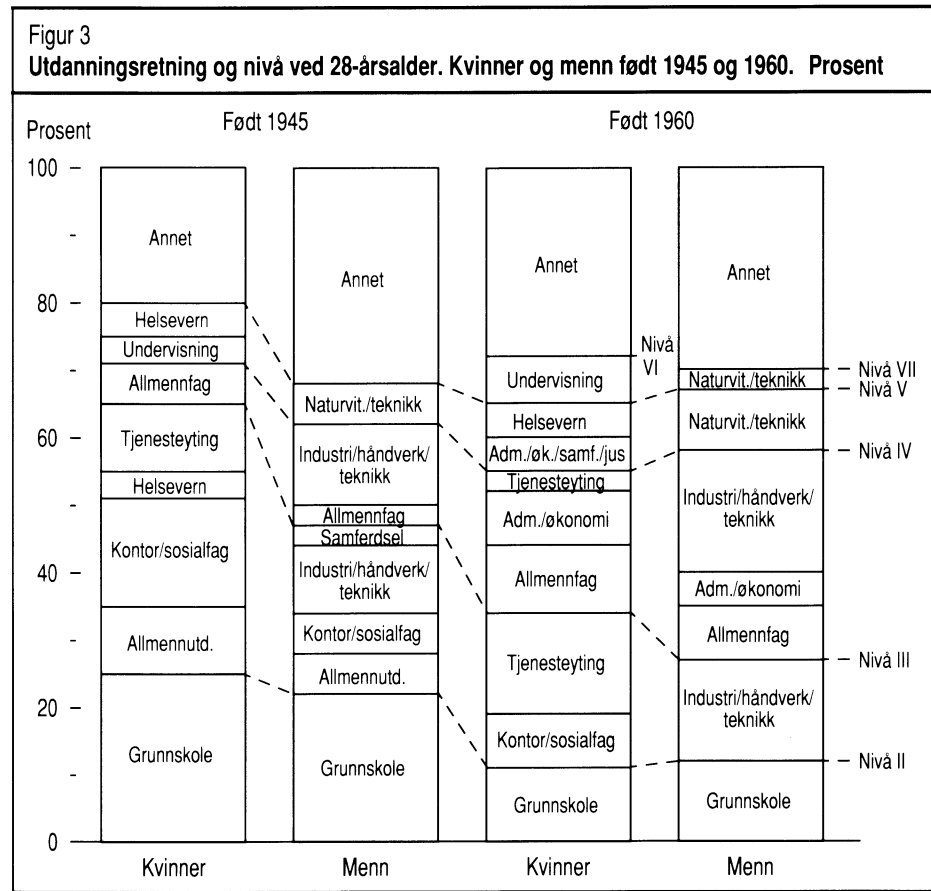
utdanning innen kontor og sosialfag, helsevern, tjenesteyting og undervisning, mens mennenes utdanning er innen industri og håndverk, teknikk og naturvitenskap samt kontor og sosialfag. Bortsett fra allmennutdanninger, er det bare en eneste retning som har minst 3 prosent oppslutning både hos kvinner og menn, nemlig feltet kontor/sosialfag. 16 prosent av kvinnene og 6 prosent av mennene har slik utdanning, men neppe med jevn

Lav utdanning er her obligatorisk skolegang, eventuelt med tilleggsutdanning (yrkes- eller allmennfaglig) som normalt krever inntil ett år. Kategorien høy er utdanning på universitets- og høyskolenivå av minst tre års varighet. I kategorien "middels" kommer all øvrig utdanning; det vil si videregående utdanning av mer enn ett års varighet og universitets- og høyskoleutdanning som normalt tar inntil to år.

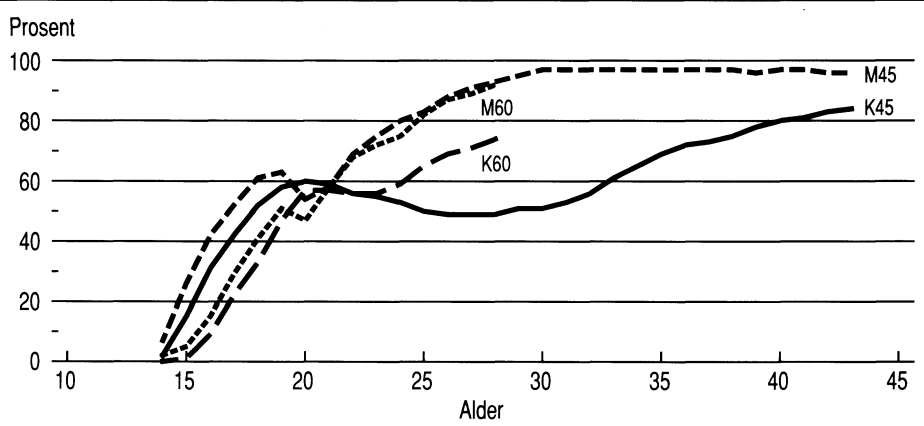
fordeling på henholdsvis kontor og sosialfag.

Det samme hovedmønsteret ser vi for 1960-kullet. Flertallet av kvinner og menn har fortsatt valgt tradisjonelt. Om vi ser bort fra de mer allmenne utdanningene, er det bare administrasjon og økonomi på mellomnivå som er med på både manns- og kvinnelisten over de vanligste utdanningsretningene. 8 prosent av kvinnene og 5 prosent av mennene født i 1960 har utdanning innen dette feltet.

Om vi bruker utdanningsretning som en indikator, ser det ut til at flertallet av kvinner og menn fra 1960-kullet vil konkurrere på ulike arenaer av jobbmarkedet, selv om de som

Figur 4
Gjennomsnittlig årlig yrkesandel. Kvinner og menn, født 1945 og 1960

nevnt har like mange utdanningsår bak seg.

Høy yrkesaktivitet i ung alder blant kvinner født i 1945

Mens kvinnene i 1960-kullet først og fremst brukte ungdomsårene til utdanning, var en stor del av det eldste kvinnekullet allerede i full jobb da de var i samme alder. På hvert alders-trinn fram til 22-årsalderen var det en større andel yrkesaktive blant kvinnene født i 1945 enn blant kvinnene født i 1960. Deretter falt yrkesandelen i det eldste kullet fram til 28-årsalderen, mens nivået i det yngste kullet først holdt seg stabilt og deretter fortsatte å stige. I gjennomsnitt var nesten 3 av 4 (74 prosent) av kvinnene født i 1960 og litt under halvparten (49 prosent) av kvinnene født i 1945 yrkesaktive det året de fylte 28².

Andelen som verken var i jobb eller under utdanning, var ikke særlig forskjellig i de to kvinnekullene i tenårene. Men etter 20-årsalderen økte hjemmearbeidet for alvor i det eldste kvinnekullet. Det ble stadig færre under utdanning, samtidig som det også ble færre som var i jobb. Ved 28-årsalderen var nesten halvparten av kvinnene i 1945-kullet ute av både utdanning og arbeidsliv. Også blant kvinnene født i 1960 var færre under utdanning etter at de fylte 20 år, men til gjengjeld ble det etter hvert flere yrkesaktive. Det året de fylte 28, var fortsatt fire av fem under utdanning eller i jobb.

Om vi måler kvinnes yrkesaktivitet i hvor mange år de hadde vært i

jobb i alt fram til utgangen av 28-årsalderen, er det ingen forskjeller mellom kullene. Hver kvinne hadde da jobbet i til sammen 6,8 år. Fordi 1960-kullet kom senere i gang på arbeidsmarkedet, var det større forskjeller tidligere i livet. Ved 22-årsalderen hadde kvinnene i det eldste kullet et forsprang i samlet yrkesaktivitet på 0,9 år pr. kvinne. Dette forspranget tok så det yngste kullet inn igjen senere i 20-årene, da 1945-kullet i sterkere grad prioriterte hjemmearbeid framfor lønnet arbeid.

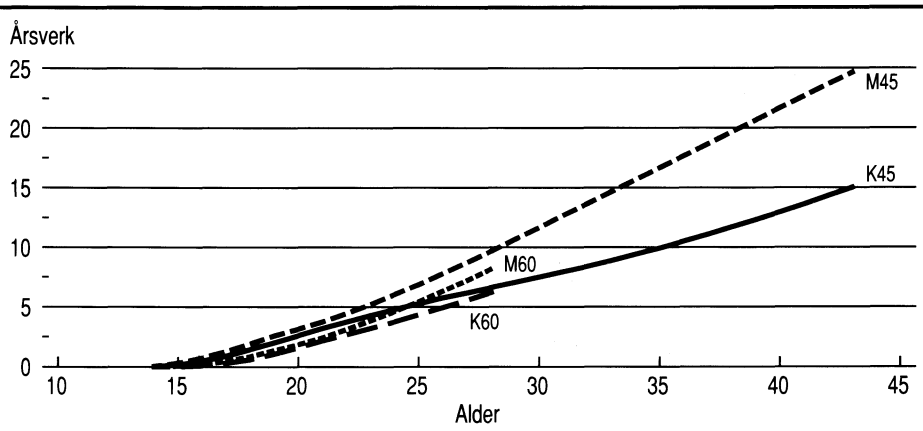
Da det eldste kullet gikk ut på arbeidsmarkedet på 1960-tallet, var deltid ennå lite utbredt. Jobbene de hadde i ungdomsperioden var derfor stort sett fulltidsjobber. Dette kommer fram når vi undersøker hvor mange årsverk hver kvinne har utført i løpet av de årene hun har vært i jobb. En kvinne har utført et helt års-

verk dersom hun har arbeidet heltid hele året, og mindre enn et årsverk dersom hun hatt deltidsarbeid eller bare vært i arbeid deler av året³. Før de ble 22 år, hadde hver kvinne født i 1945 i gjennomsnitt jobbet i 3,2 år og utført like mange årsverk. Vi kan altså ikke se noen spor av deltid i denne perioden. Blant kvinnene født i 1960 var det innslag av deltidsarbeid også i tenårene, og deltidsarbeidet økte utover i 20-årene. Etter 25-årsalderen ble det også noe vanligere med deltid i det eldste kvinnekullet, men deltidsarbeidet var ikke av samme omfang som i 1960-kullet. Ved utgangen av det året de fylte 28, hadde hver kvinne født i 1945 utført 6,6 årsverk, mens hver kvinne født i 1960 hadde utført 6,2 årsverk. Målt i årsverk hadde derfor det eldste kullet fortsatt et lite forsprang i samlet yrkesaktivitet i forhold til 1960-kullet.

Mindre forskjeller i yrkesaktivitet i 1960-kullet

Sammenliknet med jevngamle menn hadde kvinnene i begge fødselskull lavere yrkesaktivitet ved alle aldre bortsett fra ved 20- og 21-årsalderen, da en stor del av mennene avtjente verneplikten. Men forskjellen mellom kvinner og menn er blitt betydelig mindre i 1960-kullet, spesielt i 20-årene. I det året de fylte 28, var over 90 prosent av mennene i begge kullene yrkesaktive. På dette tidspunktet var yrkesandelen blant mennene i 1945-kullet nesten dobbelt så høy som andelen blant de jevngamle kvinnene, mens mennene i 1960-kullet hadde en

Figur 5
Samlet yrkesaktivitet pr. person (årsverk). Kvinner og menn, født 1945 og 1960

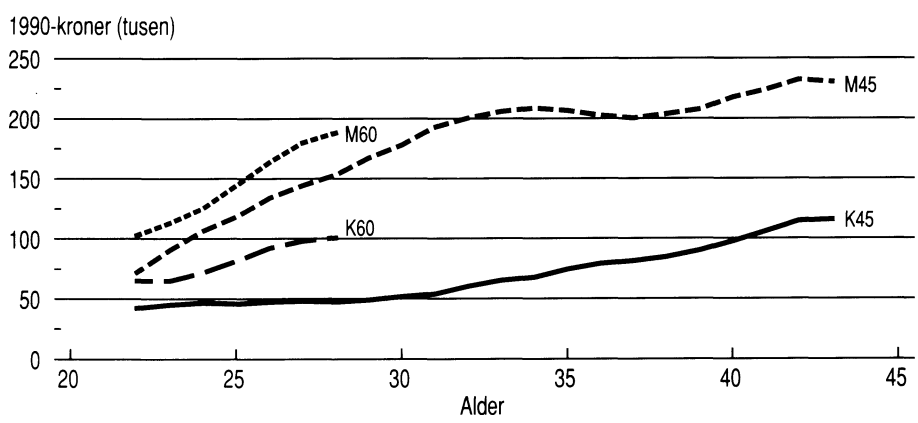
yrkesandel som bare lå litt over 25 prosent høyere enn andelen blant kvinnene født samme år. Etter 28-årsalderen begynte også det eldste kvinnekullet å bli mer aktive på arbeidsmarkedet igjen. Ved 33-årsalderen var 6 av 10 i jobb, og det var like mange som i perioden før de trappet ned yrkesarbeidet til fordel for hjemmearbeidet. Det året de fylte 43, hadde de kommet opp i en gjennomsnittlig årlig yrkesandel på 84 prosent, og nærmet seg raskt mennenes nivå på 96 prosent.

På grunn av høyere yrkesaktivitet enn kvinnene ved alle aldre får mennene et stadig større forsprang i samlet yrkesaktivitet. Ved utgangen av det året de fylte 28, hadde hver mann i 1945-kullet i gjennomsnitt jobbet 9,4 år og utført 9,7 årsverk⁴. Ved samme alder hadde hver mann i 1960-kullet jobbet 8,1 år og utført 8,2 årsverk⁵. De tilsvarende målene for kvinnene på dette tidspunktet var 6,6 årsverk i 1945-kullet og 6,2 årsverk i 1960-kullet. Forskjellen mellom kjønnene er altså blitt redusert fra 3,1 til 2 årsverk i mennenes favør. I begge kullene har kvinnene tapt de fleste årsverkene etter 22-årsalderen. Kvinnene født i 1945 har tapt 2,5 av de 3,1 årsverkene etter at de ble 22 år, mens 1,7 av de 2 årsverkene i det yngste kullet er tapt etter denne alderen. Om vi følger 1945-kullet helt fram til 43-årsalderen, er forskjellen i samlet yrkesaktivitet blitt 9,6 årsverk i mennenes favør. Kvinnene har altså tapt ytterligere 6,5 årsverk på de 15 årene som er gått siden de fylte 28, dvs. litt over 0,4 årsverk pr. år.

Hvordan det vil gå med det yngste fødselskullet kan vi bare gjette. Vi har sett at yrkesandelen blant disse kvinnene fortsatte å øke utover i 20-årene. Selv om en del av dette arbeidet var deltid, tapte de færre årsverk pr. år i forhold til de jevngamle mennene enn kvinnene i det eldste kullet. Deres fortsetter å tape like mye i gjennomsnitt pr. år som i aldersperioden 22-28 år (litt under ¼ årsverk pr. år), vil de ha utført om lag 5,6 årsverk mindre enn mennene ved 43-årsalderen. Det vil i tilfelle være en betydelig reduksjon i tapte kvinne-årsverk sammenliknet med 1945-kullet.

Figur 6

Årlig pensjonsgivende inntekt pr. person. Kvinner og menn, født 1945 og 1960

Fortsatt store inntektsforskjeller i 1960-kullet

En viktig konsekvens av at kvinner har lavere yrkesaktivitet enn menn, er at deres pensjonsgivende inntekt blir lavere. Når vi sammenlikner *pensjonsgivende inntekt pr. person*, vil en stor del av kjønnsforskjellene skyldes at en mindre del av kvinnene er i jobb, og at flere jobber deltid. Det vil likevel være interessant å sammenlikne slike gruppegjennomsnitt, fordi det gir et bilde av kvinnes generelle økonomiske situasjon i forhold til mennenes. Men dersom vi ønsker å sammenlikne hvor mye kvinnene og mennene tjener på sin arbeidsinnsats, må vi korrigere for *hvor mye* arbeid de har utført. Vi har derfor også gjort noen beregninger av *pensjonsgivende inntekt pr. årsverk*. Dette kommer vi tilbake til senere i artikkelen.

Inntektsopplysningene i vårt datamateriale går bare tilbake til 1967. Vi kjenner derfor ikke inntekten til 1945-kullet før de ble 22 år. Siden vi ønsker å sammenlikne utviklingen i de to kullene, skal vi også nøye oss med å følge 1960-kullet fra denne alderen. I figur 6 har vi framstilt utviklingen i *pensjonsgivende inntekt pr. person* blant kvinner og menn i de to fødselskullene. Inntekten er omregnet til 1990-priser ved hjelp av konsumprisindeksen. Det svært lave inntektsnivået i 20-årene blant kvinnene i 1945-kullet må sees i sammenheng med deres lave yrkesaktivitet i denne aldersperioden. Vi har tidligere sett at om lag halvparten av disse kvinnene var yrkesaktive da de var 28 år gamle. Det

stemmer godt overens med inntektsopplysningene, som viser at 55 prosent av dem har hatt pensjonsgivende inntekt det året (jf. note 2). Den store delen yrkespassive gjør at inntektsfordelingen blir svært skjev. Gjennomsnittsinntekten var 47 000 kroner, mens medianinntekten bare var 13 000 kroner, dvs. halvparten av kvinnene født i 1945 hadde en pensjonsgivende inntekt som lå under 13 000 kroner det året de fylte 28.

Blant kvinnene i 1960-kullet hadde mer enn 4 av 5 pensjonsgivende inntekt det året de fylte 28. Gjennomsnittsinntekten var kommet opp i vel 100 000 kroner, dvs. over dobbelt så mye som det kvinnene i 1945-kullet tjente ved samme alder. Medianinntekten var mer enn sjudoblet (104 000). Av figuren ser vi at det yngste kvinnekullet hadde like stor pensjonsgivende inntekt pr. person ved 28-årsalderen som det eldste kvinnekullet hadde ved 40-årsalderen.

Sammenliknet med de jevngamle mennene hadde kvinnene i 1945-kullet en pensjonsgivende inntekt det året de fylte 28 som lå på tredjeparten av mennenes nivå, mens kvinnene i 1960-kullet hadde et inntektsnivå på litt over halvparten av mennenes. I det året de fylte 43, hadde 9 av 10 kvinner i det eldste kullet pensjonsgivende inntekt. Deres gjennomsnittlige årsinntekt var da kommet opp i 115 000 kroner, som var halvparten av det de jevngamle mennene tjente i gjennomsnitt det året. Den relative inntektsforskjellen mellom kjønnene

var dermed den samme i 1945-kullet ved 43-årsalderen som i 1960-kullet ved 28-årsalderen.

Lav framtidig alderspensjon blant kvinnene i 1945-kullet

De store inntektsforskjellene i yrkesaktiv alder har også konsekvenser for inntektsnivået som alderspensjonist. Med utgangspunkt i de årlige inntektsopplysningene og gjeldende pensjonsregler har vi beregnet at kvinnene født i 1945 hadde opparbeidet et gjennomsnittlig pensjonspoengtall på 1,4 ved 43-årsalderen, mens mennene hadde et poengtall på 4,4⁶. Dersom 1945-kullet skulle gått av med pensjon med det poengtallet de hadde oppnådd ved 43-årsalderen, ville mennene i gjennomsnitt ha sikret seg en årlig alderspensjon fra folketrygden på om lag 100 000 kroner, mens kvinnene måtte ha nøyd seg med om lag 56 000 kroner. Dette er ikke stort mer enn folketrygdens minstepensjon⁷. Begge kjønn har imidlertid gode muligheter for å forbedre poengtallet fram mot pensjonsalderen, siden det endelige poengtallet fastsettes som gjennomsnittet av de 20 beste årlige poengtallene. Dersom vi skulle forsøke å ta hensyn til mulige forbedringer i det endelige poengtallet, må vi gjøre noen forutsetninger om de forventede framtidige årlige poengtallene. Vi kan f.eks. anta at de i gjennomsnitt vil ligge på samme nivå som i de tre siste årene⁸. Da vil kvinnenes gjennomsnittlige alderspensjon kunne komme opp i rundt 70 000 kroner pr. år, mens mennenes vil kunne øke til litt over 110 000 kroner. Dette vil sannsynligvis være et øvre anslag, siden yrkesaktiviteten til begge kjønn vanligvis avtar i 50- og 60-årsalderen⁹. Et annet moment som rekkes i samme retning er at reglene for opparbeiding av tilleggspensjon ble gjort mindre gunstige fra og med 1992¹⁰. Uansett vil det bli betydelige forskjeller i mennenes favor når det gjelder framtidig alderspensjon blant 1945-kullet¹¹.

Lik lønn for likt arbeid?

Hittil har vi konsentrert oss om kvinnenes og mennenes generelle økonomiske situasjon. Til slutt skal vi også se nærmere på hvor mye de får igjen

for samme arbeidsmengde målt ved *pensjonsgivende inntekt pr. årsverk*¹². Det året de fylte 28, mottok kvinnene i 1945-kullet i gjennomsnitt litt over 125 000 kroner for et årsverksarbeid, mens mennene fikk 165 000 kroner. Et årsverk utført av en mann ble altså verdsatt til nesten 40 000 kroner mer enn et årsverk utført av en like gammel kvinne. Da 1960-kullet var 28 år, var inntekten pr. årsverk steget til i overkant av 170 000 kroner blant kvinnene og knappe 205 000 kroner blant mennene. Et kvinne-årsverk ble altså fortsatt verdsatt langt lavere enn et manns-årsverk i 1960-kullet, selv om forskjellen var blitt noe mindre enn i det eldste kullet. Regnet i prosent av mennenes årsverksinntekt, utgjorde kvinnenes inntekt 77 prosent i 1945 kullet og 84 prosent i 1960-kullet.

Utviklingen senere i livet kjenner vi bare til for 1945-kullet. Da de var 43 år, hadde kvinnenes inntekt økt til 175 000 kroner og mennenes til litt over 235 000 kroner pr. årsverk. Kronedifferansen var altså enda større enn ved 28-årsalderen, og relativt sett hadde heller ikke kvinnene forbedret sin posisjon, snarere tvert imot. Målt i prosent av mennenes inntekt, lå kvinnenes årsverksinntekt nå 3 prosentpoeng lavere enn tidligere.

Et nærliggende spørsmål er hvorfor det fortsatt er så store ulikheter i inntekt mellom kvinner og menn. Dette er en problemstilling som ligger utenfor rammen av denne artikkelen. Her skal vi bare trekke fram noen få momenter. Vi vet at utdanning og yrkeserfaring er viktige faktorer som er med å bestemmer hvor stor lønn den enkelte kan oppnå på arbeidsmarkedet. I 1945-kullet har vi sett at det er store forskjeller mellom kjønnene både med hensyn til utdanning og yrkeserfaring. Forskjellene var stor allerede ved 28-årsalderen, og ble ikke mindre ettersom årene gikk. Selv om kvinnenes utdanningsnivå økte noe, økte mennenes like mye, og når det gjelder yrkeserfaring ble mennenes forsprang stadig større fram mot 43-årsalderen. Utviklingen på disse områdene skulle derfor ikke tilsi likere avlønning av kvinner og menn i 1945-kullet.

1960-kullet utmerker seg ved at kvinnene er blitt mer likestilte med hensyn til utdanning, men også her er det viktige forskjeller. Selv om andelen med høy kompetanse er blitt like stor blant kvinner som blant menn, er det fortsatt en større andel kvinner med kompetanse på det laveste utdanningsnivået. Dessuten er det fremdeles store forskjeller i utdanningsretning. Kvinnene i 1960-kullet velger fortsatt utdanningsretninger som fører inn i tradisjonelle kvinneyrker, som ofte er dårligere betalt enn tradisjonelle mannsyrker. Dette bidrar til å trekke kvinnenes inntekt ned i forhold til mennenes. 1960-kullet har heller ikke helt klart å viske vekk forskjellene i yrkeserfaring. Ved 28-årsalderen hadde mennene fått et forsprang på to årsverk pr. person i forhold til kvinnene. En del av inntektsforskjellene kan derfor også skyldes at mennene generelt har lengre yrkeserfaring.

Holdning til likestilling

Større likhet mellom menn og kvinner innen utdanning og yrkesliv har vært viktige saker i den offentlige likestillingspolitikken, og mye er - som vi har vist - oppnådd. Fra andre undersøkelser, bl.a. Tidsnyttingsundersøkelsene (Haraldsen og Kitterød 1991), vet vi at arbeidsdelingen i hjemmet endrer seg langt saktere. Arbeidsdelingen i hjemmet har ikke hatt samme plass i den offentlige politikken, det anses å tilhøre privatlivets fred.

Men hvor sterkt står likestillingsideén ved inngangen til 1990-årene? I hvor stor grad er likestilling blitt et ideal for kvinner, og i hvor stor grad får det støtte av menn? Har økt likestilling i handling også nedfelt seg i større oppslutning om idealet fra en generasjon til den neste?

I Familie- og yrkesundersøkelsen 1988 ble intervjupersonene bedt om å ta stilling til fire utsagn om henholdsvis tradisjonell arbeidsdeling i hjemmet, kvinners rett til utdanning på lik linje med menn, ønskeligheten av å forene morsrolle og yrkesrolle, og spørsmålet om kvotering av kvinner i yrkeslivet. Holdningene er målt ved ulike alder for de to kullene, de yngste var 28 år og de eldste 43 år på inter-

vjutidspunktet. Forskjeller mellom kullene vil vi tolke mer som uttrykk for generasjonsforskjeller, enn som aldersforskjeller ettersom det er mindre trolig at den enkeltes oppslutning om likestilling avtar med økende alder.

Alle de fire spørsmålene retter seg mot forhold som vi vanligvis forbin- der med likestilling eller mangel på sådann. De tar opp forhold som vil bedre kvinners posisjon i familie og samfunn, og gjøre den mer lik menns. Dersom vi slår sammen svarene i de fire utsagnene, får vi et mål for den enkeltes generelle likestillingsorien- ring.

De yngste kvinnene mest positive til likestilling

Som ventet er de yngste kvinnene klart mest positive til større likhet. Av kvinnene i 1960-kullet har 28 pro- sent valgt i favør av større likhet på alle fire utsagn; de har det vi kan kal- le en sterk likestillingsorientering. Blant kvinnene i 1945-kullet er den tilsvarende andelen 19 prosent. An- delene blant menn ligger noe lavere, med 13 prosent i det yngste og 11 prosent i det eldste kullet. Dersom vi ser på andelene som gir likestillings- orienterte svar på minst tre av utsag- nene, finner vi langt større grad av likestillingsorientering og større for- skjeller mellom gruppene. Som vi se- nere skal se, er det særlig spørsmålet om kjønnskvolter ved ansettelse som bestemmer denne profilen.

Når det gjelder den generelle orien- teringen, finner vi at både generasjon og kjønn har betydning. Det store skillet i orientering går mellom de unge kvinnene og de andre. Hele 73 prosent av de unge kvinnene må sies å være likestillingsorienterte, idet de svarer i tråd med mer likhet på minst tre av de fire utsagnene. Deretter føl- ger de middelaldrende kvinnene og de unge mennene (begge 56 prosent). Lavest ligger de middelaldrende mennene (42 prosent). Andelene som ikke svarer likestillingsorientert på noen av utsagnene er minimale i beg- ge kullene (4 prosent eller mindre), både blant kvinner og menn.

Dersom vi ser nærmere på oppslut- ningen om enkeltsakene, finner vi stor spredning. På det ene ytterpunk- tet finner vi en meget stor oppslut-

Tabell 1. Oppslutning om likestillingsideer blant kvinner og menn født 1945 og 1960. Prosent

Utsagn	Fødselsår (alder ved intervjuet)			
	Kvinner		Menn	
	1945 43 år	1960 28 år	1945 43 år	1960 28 år
Andel enig i utsagnet "Jenter bør velge utdanning uten hensyn til at de som oftest blir mødre og husmødre"	87	88	86	84
Andel uenig i utsagnet "Kvinner som har barn under skolealder, bør selv ta seg av sine barn og ikke være yrkesaktiv"	50	70	45	66
Andel uenig i utsagnet "Selv om en kvinne er yrkesaktiv bør hun ha hovedansvaret for det praktiske arbeidet med hjem og barn"	82	90	60	74
Andel enig i utsagnet "Fordi kvinner i dag stiller svakere enn menn på arbeidsmarkedet, bør kvinner gis fortrinnsrett ved ansettelse dersom søkerne ellers er likt kvalifisert"	37	41	31	24

ning om kvinners rett til utdanning. På det andre ytterpunktet finner vi spørsmålet om kjønnskvolter av kvinner i yrkeslivet, som viser seg å være et omstridt virkemiddel (Blom 1992).

Delte meninger om mødres yrkesaktivitet

Likestilling innen utdanning er altså en sak det hersker stor enighet om. Utsagnet *Jenter bør velge utdanning uten hensyn til at de som oftest blir mødre og husmødre*, støttes av 84-88 pro- sent av kvinner og menn i begge kul- lene. Kvinners holdninger til dette spørsmålet har ikke endret seg ves- sentlig siden 1977 (Statistisk sentral- byrå 1991). Utdanning ser ut til å bli betraktet som et kjønnsnøytralt gode, løsrevet fra den mulig yrkeskarrieren den er en del av.

Den positive holdningen til utdan- ning står i et visst motsetningsforhold til det som forventes av kvinner når de får barn. Kombinasjon av moder- skap og yrkesaktivitet er en realitet for det store flertall av kvinner i dag, men det er delte meninger om hvor ønskelig dette er.¹³ Hovedskillet i dette spørsmålet går mellom genera- sjonene, mellom de middelaldrende og de unge. 70 prosent av 1960-kullet er uenig i påstanden *Kvinner som har barn under skolealder, bør selv ta seg av sine barn og ikke være yrkesaktive*, mot 50 prosent av 1945-kullet. Kvinnene i begge kullene er litt oftere uenig i påstanden enn mennene. Generelt

har kvinners holdninger til dette spørsmålet endret seg sterkt over tid. I 1977 mente flertallet, 59 prosent, av alle kvinner i alderen 18-44 år at det var best at mødrene var hjemme mens i 1988 var denne andelen redu- sert til 34 prosent.

90 prosent av de unge og 82 pro- sent av de middelaldrende kvinnene er negative til påstanden *Selv om er kvinne er yrkesaktiv, bør hun ha hoved- ansvaret for det praktiske arbeidet med hjem og barn*. Også på dette spørsmå- let kan vi spore en betydelig hold- ningsendring generelt blant kvinner i løpet av det siste tiåret. Mens 35 pro- sent av alle kvinner i alderen 18-44 år støttet denne påstanden i 1977, var det bare 12 prosent som var enig i 1988.

Flertallet av menn er også uenige i at yrkesaktive kvinner bør ha hoved- ansvaret i hjemmet, men uenigheter er mindre unison. Som ventet er unge menn mindre tradisjonelle enn mid- delaldrende, idet andelen som er uenige i utsagnet er henholdsvis 74 og 60 prosent. De unge mennene er likevel mindre likestillingsorientert enn de middelaldrende kvinnene i dette spørsmålet. Slike holdninger ligger nær et syn som innebærer at skal kvinner være yrkesaktive, må det skje uten at det går på bekostning av hennes tradisjonelle hovedrolle i hjemmet.

De yngste mennene mest negative til kjønnskvolter

Av de fire utsagnene som intervju-personene fikk seg forelagt, er det minst oppslutning om ideen om moderat kjønnskvolter ved ansettelse. Det er ikke flertall for utsagnet *"fordi kvinner i dag stiller svakere enn menn på arbeidsmarkedet, bør kvinner gis priorittrinsrett ved ansettelse dersom søkene ellers er likt kvalifisert*. Men vi finner en klar kjønnsforskjell; kvinner er svært over mer positive til kvotering enn menn. Dette er lite overraskende, ettersom det her er snakk om positiv arbeidsbehandling av kvinner. Minst oppslutning om kvotering er det blant unge menn. 24 prosent av mennene født i 1960 synes kjønnskvolter ved ansettelser er en god idé. I dette spørsmålet er faktisk middelalderende menn mer positivt innstilt (31 prosent). Yngre menn er sannsynligvis den gruppen som har mest å tape dersom kvotering skulle praktiseres systematisk. De er mindre etablerte på arbeidsmarkedet, og har færre kvalifikasjoner enn middelalderende menn. For yngre menn, som i det minste når det gjelder utdanning har opplevd at jentene har holdt tritt og vel så det, kan kvotering til jentenes fordel utvilsomt oppleves som både nødvendig og urettferdig. På den annen side er det mye som tyder på at det sterkt kjønnssegregerte arbeidsmarkedet sørger for at den reelle konkurransen ikke blir faretruende stor.

Kvinnens rolle i samfunnet er under endring. De unge kvinnene er bærere av de nye idealene. På enkelte områder er relativt kjønnsnøytrale normer i samsvar med slå igjennom, som for eksempel når det gjelder utdanning. Amtidig ser det ut til at særlig mødreskapet fremdeles utløser visse forventninger som setter grenser for kvinner. På den ene siden kan kvinner investere tid i utdanning "som en mann", men samtidig venter mange kvinner ikke får samme mulighet til å bruke utdanningen som menn. Likestillingsprosessen kjennetegnes av tvetydigheter og motsetninger.

I figur 3 har vi innen hvert kull og for hvert kjønn merket av alle utdanninger om minst 3 prosent av gruppen hadde fått. Alle utdanninger som omfatter fær-

re enn 3 prosent, er slått sammen under betegnelsen "annet".

2. Yrkesaktiv betyr her at personen har arbeidet minst 10 timer pr. uke, og at arbeidsforholdet har hatt en varighet på minst 3 måneder.

3. En kvinne kan også ha utført mer enn ett årsverk dersom hun har hatt en arbeidstid utover normalarbeidstiden i løpet av året. Det er imidlertid svært få slike tilfeller.

4. Årsverksmålet ligger over yrkesaktiviteten målt i hele år fordi det er en del med arbeidstid utover normalarbeidstid blant mennene (mertidsarbeid). Mertiden gjør seg gjeldende ved alle aldre i 1945-kullet.

5. Det var også en del mertidsarbeid blant mennene i 1960-kullet, men det ble så godt som oppveid av deltidsarbeid i tenårene.

6. Poengtallet er regnet som gjennomsnittet av de 20 beste årlige poengtallene siden 1967. Årlige poengttall er beregnet på følgende måte: Pensjonsgivende inntekt minus folketrygdens grunnbeløp (G) dividert med grunnbeløpet. Inntekt over 12G regnes ikke med, og inntekt mellom 8G og 12G inngår bare med 1/3.

7. Pensjonsbeløpene er også oppgitt i 1990-priser.

8. Denne framgangsmåten benyttes bl.a. ved fastsettelse av uførepensjon.

9. Ifølge Arbeidskraftundersøkelsene var årsgjennomsnittet i 1991 for andelen menn i arbeidsstyrken 93 prosent i alderen 40-49 år, 85 prosent i alderen 50-59 år og 57 prosent i alderen 60-66 år. De tilsvarende andelen blant kvinner var henholdsvis 82, 69 og 42 prosent.

10. Fra 1.1. 1992 ble det gjort endringer i beregningen av de årlige poengttallene slik at inntekt mellom 6G og 12G bare inngår med 1/3. Tidligere var nedre grense 8G. Samtidig ble tilleggspensjonssatsen redusert fra 45 til 42 prosent.

11. Framtidig alderspensjon for fødselskullene 1921, 1931, 1941 og 1951 er tidligere beregnet av Kjeldstad (1988). Basert på Rikstrygdeverkets pensjonsregister anslår hun at kvinnes framtidige alderspensjon vil utgjøre 57 prosent av mennenes i 1941-kullet og 61 prosent i 1951-kullet. Ifølge våre anslag for 1945-kullet vil kvinnes pensjon ligge et sted mellom 56 og 62 prosent av mennenes pensjon.

12. Beregningene av pensjonsgivende inntekt pr. årsverk er bare basert på opplys-

ningene fra personer som var yrkesaktive i løpet av året. Beløpene er i 1990-priser.

13. Det er uklart i hvor stor grad dette spørsmålet måler folks idealer eller en opplevelse av hva som er nødvendig. Mange innser at yrkesaktive mødre er en realitet i våre dager, og tar kanskje dette med i betraktning når de svarer.

Litteratur

Blom, S. (1992): "Yrke og barn: Vanskelig å kombinere?" *Samfunnsspeilet* nr. 1.

Ellingsæter, A. L. (1989): *Normalisering av deltidsarbeidet*. SØS nr. 71, Statistisk sentralbyrå.

Ellingsæter, A. L. (1991): "Hvorfor jobber pappa overtid? Om årsaker til og konsekvenser av fedres lange arbeidstid". I R. Haukaa (red.). *Nye kvinner, nye menn*. Ad notam.

Flittig, E. H. (1992): *Folketrygden. Utviklingen fra 1967 til 1990*. Rapport nr. 92/14, Statistisk sentralbyrå.

Haraldsen, G. og H. Kitterød, (1992): *Døgnet rundt. Tidsbruk og tidsorganisering 1970-90. Tidsnyttingsundersøkelserne*. Sosiale og økonomiske studier nr. 76, Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger.

Kjeldstad, R. (1991): "1980-årene: Småbarnsmødrenes tiår på arbeidsmarkedet". *Samfunnsspeilet* nr. 3.

Kjeldstad, R. (1988): *Inntekt over livsløpet: Pensjonsgivende inntekt og alderspensjon. Forskjeller mellom kvinner og menn i fire fødselskohorter*. INAS-Rapport 1988:2, Institutt for sosialforskning.

Statistisk Sentralbyrå (1991): *Familie og yrkesundersøkelsen 1988*. NOS B 959.

Statistisk Sentralbyrå (1992): *Arbeidsmarkedstatistikk 1991*. NOS C 20.

Anne Lise Ellingsæter er forsker ved Institutt for samfunnsforskning.

Turid Noack er prosjektleder i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekår.

Marit Rønsen er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekår.

Motstand mot innvandring: Interessekonflikt eller samfunnsprotest?

Anne-Sissel Skånvik

Sentrale sider ved myndighetenes innvandringspolitikk har liten støtte hos nordmenn flest. Et stort flertall i befolkningen er spesielt imot økonomiske særordninger. Dette kan ha bidratt til å gjøre innvandrerne til syndebukker for samfunnsprotest og politikerforakt. Nordmenns syn på innvandring er sterkt knyttet til protestholdninger, mistillit og tro på misbruk av offentlige velferdsordninger. Frykt for konkurranse i arbeidsmarkedet eller frykt for påvirkning fra fremmede kulturer er ingen dominerende side ved folks innvandrermotstand.

Også i Norge har debatten om innvandring vært kraftig polarisert siden midten av 1980-tallet og "asylsøker-valget" i 1987. De siste årene har nyansene kommet bedre fram, men fortsatt er innvandring et politisk strids-spørsmål der ytterfløyenes synspunkter får mest oppmerksomhet. Bare i liten grad har debatten dreiet seg om hva nordmenn flest mener om innvandringen, hvilke nyanser som finnes og hvilke årsaker som ligger bak negative holdninger i opinionen.

Ulike sider ved innvandringen

Denne artikkelen er basert på analyser av Valgundersøkelsen 1989 - et landsdekkende, representativt utvalg på 2 200 nordmenn. (For en nærmere beskrivelse av undersøkelsen, se Valen, Aardal og Vogt 1990.) Undersøkelsen har flere spørsmål om innvandring og innvandrere. Til en viss grad er det dermed mulig å skille mellom motvilje mot myndighetenes innvandringspolitikk og negative holdninger til innvandrerne som individer eller gruppe.

Det gjeldende hovedprinsippet i norsk innvandringspolitikk er likestilling mellom innvandrere og nordmenn. Ulike særordninger for inn-

vandrere blir sett på som nødvendige for å nå dette målet (Stortingsmelding 39, 1987/88). Flere spørsmål i undersøkelsen dreier seg om økonomisk, sosial og kulturell likestilling. Disse måler derfor på ulike måter holdningene til hovedprinsippet i norsk innvandringspolitikk. En av påstandene omhandler offentlig støtte til kulturformål, dvs. økonomiske særtiltak for innvandrere. Dette er ordninger som enkelte har kalt "snillisme" - pengeoverføringer uten klare krav til egeninnsats.

Valgundersøkelsen spør også om innvandrerne utgjør en alvorlig trussel mot nordmenns nasjonale egenart. Dette er den mest "ytterliggående" påstanden i materialet, og den har nasjonalistiske undertoner. En frykt for fremmed kultur og levemåte retter seg i større grad mot innvandrerne som mennesker eller gruppe.

Nei til økonomiske særordninger

Innvandrerne "rundhåndede" pengestøtte fra det offentlige har vært de erklærte innvandrermotstandernes viktigste argument. Kommunaldepartementet har tatt opp de mest brukte FMI-påstandene i et informasjons-skriv (Kommunaldepartementet/Utlen-

dingsdirektoratet 1991). 12 av 14 påstander dreier seg om "tapping" av velferdsstaten og økonomiske særordninger for innvandrere.

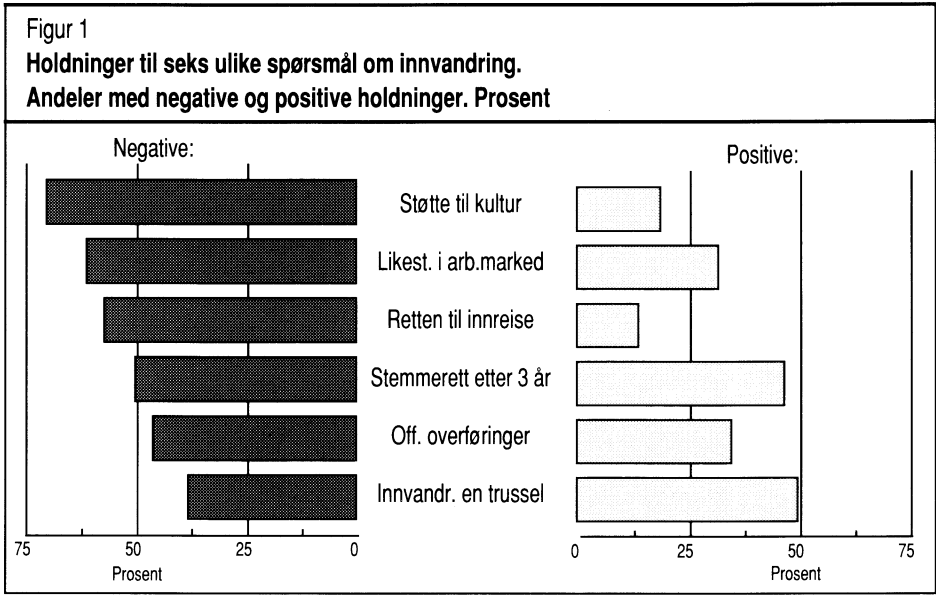
Den sterkeste motviljen blant folk flest retter seg også mot de økonomiske særordningene, dvs. støtte til innvandrerne kultur. Denne kulturstøtten omfatter morsmålsopplæring, tolketjeneste og andre ordninger som ingen nordmenn kan få direkte nytte av. Men mange er uenige i denne politikken uten å ha negative holdninger

Påstander/spørsmål om innvandringspolitikk i Valgundersøkelsen 1989:

1. "Myndighetene bør lette/begrense adgangen til Norge". (Personene ble bedt om å plassere seg langs en skala med 10 verdier. Positive: plassering fra 1 til og med 4, negative: plassering 7 til 10. Midtkategoriene 5 og 6 er utelatt fra analysen.)
2. "I dårlige tider bør vi først og fremst sørge for arbeid til nordmenn". (6 svarkategorier: helt enig, enig, både/og, uenig, helt uenig og vet ikke. Negative: helt uenige/uenige, positive: helt enige/enige. Vet ikke og både/og-svar er utelatt fra analysene.)
3. "Vi bør øke den økonomiske støtten til innvandrerne slik at de kan bevare sin egen kultur". (Samme svaralternativer som påstand 2.)
4. "Innvandring utgjør en alvorlig trussel mot vår nasjonale egenart". (Samme svaralternativer som påstand 2 og 3.)
5. "Det er delte meninger om den støtte som enkelte grupper får fra det offentlige. Kan du for hver enkelt av dem si om de får for mye, for lite eller omtrent passe støtte?" Flyktninger/asylsøkere listes opp sammen med bl.a. arbeidsledige og eldre. Positive: "passe/for lite", negative: "for mye".
6. "Innvandrerne har nå stemmerett ved kommunevalg etter 3 års botid i Norge. Mener du dette er riktig tidspunkt, for sent, for tidlig eller bør de ikke ha stemmerett i det hele tatt?" Positive: "passe/for sent", negative: "for tidlig/bør ikke ha" stemmerett i det hele tatt.

til innvandrerne og innvandring på andre områder, slik at den norske opinionen ikke på noen måte kan sammenlignes med innvandrerfientli-

ge organisasjoner. Holdningene i befolkningen er langt mer nyanserte enn det den polariserte mediedebatten kan ha gitt inntrykk av.

Tabell 1. Andelen som er negativ til innvandring blant dem som er enig eller uenig i følgende påstand: "Folk som meg kan nok stemme, men noe annet kan vi ikke gjøre for å innvirke på politikken." Prosent

	Helt enig	Enig	Både/og	Uenig	Helt uenig
Innreise	73	66	64	52	39
Arb.marked	79	73	59	55	39
Kultur	77	71	68	69	67
Trussel	60	49	37	29	20
Overføringer ...	43	40	33	33	26
Stemmerett	62	58	56	44	35

Tabell 2. Andelen som er negativ til innvandring, etter holdning til følgende påstand: "De som sitter på Stortinget og bestemmer tar ikke mye hensyn til hva vanlige folk tror og mener". Prosent

	Helt enig	Enig	Både/og	Uenig	Helt uenig
Innreise	73	59	53	50	39
Arb.marked ...	79	64	54	51	44
Kultur	77	71	67	69	66
Trussel	60	39	33	29	22
Overføringer ..	51	36	29	30	20
Stemmerett ...	64	54	45	40	37

Tabell 3. Andelen som er negativ til innvandring, gruppert etter hvordan man har besvart følgende spørsmål: "Mener du at de som styrer sløser bort en stor del av pengene vi betaler i skatt, sløser de bort noe av dem eller sløser de i virkeligheten bort svært lite av pengene? Prosent

	Stor del	Noe	Svært lite
Innreise	66	54	41
Arb.marked	68	58	44
Kultur	78	68	63
Trussel	45	36	29
Overføringer	47	31	18
Stemmerett	60	45	40

Hele 70 prosent av befolkningen er uenig i å øke den økonomiske støtten til innvandrernes kultur (figur 1). Andelen som mener innvandrerne truer nordmenns egenart er langt lavere, 38 prosent. Nesten halvparten (45 prosent) av dem som er uenige i økonomiske overføringer til kulturformål, sier samtidig at de ikke ser på innvandrerne som noen kulturell trussel. Dette illustrerer at det ikke er kultur frykt som dominerer når folk sier nei til disse overføringene. Motstanden retter seg mot denne formen for økonomisk støtte fra det offentlige.

Personer sysselsatt i primærnæringene er imidlertid i stor grad imot innvandring uansett hva det spørres om, og her ser man også en relativt høy andel som mener at innvandrerne utgjør en trussel mot nordmenns nasjonale egenart (55 prosent). Ingen andre yrkesgrupper har en tilsvarende "kultur frykt".

Et flertall i opinionen er også imot likestilling mellom innvandrere og nordmenn i arbeidsmarkedet. Vel 60 prosent mener at nordmenn skal ha førsterett til arbeid i dårlige tider. Flertallet (57 prosent) går også inn for sterkere adgangsbegrensning. Før 1975 var beskyttelsen av arbeidsmarkedet en grunnleggende forutsetning i norsk innvandringspolitikk, men offisielt ble dette prinsippet forlatt da innvandrernes rettigheter kom mer i fokus midt på 70-tallet, samtidig som loven om innvandringsstopp ble vedtatt. Flertallet i befolkningen holder imidlertid fast ved den "gamle politikken", og ser innvandringen i sammenheng med økonomi og sysselsetting.

I spørsmål som ikke kan knyttes direkte til økonomi og arbeidsliv er holdningene mer liberale. Nesten halvparten av befolkningen (47 prosent) er enig i at tre års botid i Norge bør gi stemmerett ved kommunevalg. En like stor andel (46 prosent) mener også at de offentlige overføringene til flyktninger og asylsøkere er passe (en liten gruppe mener de er for lave). Dette viser at folk heller ikke er imot offentlige overføringer til innvandrere for enhver pris. Synet på offentlig støtte til livsopphold for flyktninger og asylsøkere skiller seg klart ut som et spørsmål der folk flest er relativt

Tabell 4. Andelen som er negativ til innvandring i fire ulike utdanningsgrupper. Prosent

	9 år	10 år	11-12 år	13 år -
Innreise	74	72	67	46
Arb.marked	79	67	56	31
Kultur	69	73	73	64
Trussel	53	42	36	17
Overføringer	40	37	37	23
Stemmerett	55	50	45	30

velvillig innstilt. Det er imidlertid et velkjent fenomen i holdningsstudier fra andre land at flyktninger omfattes av større velvilje enn innvandrere (immigranter), som er et mer omfattende og generelt begrep.

Samfunnsprotest dominerer

Det finnes en lang rekke teorier om hvorfor enkelte grupper i befolkningen stiller seg særlig negative til innvandrere og etniske minoriteter. Frykt for konkurranse i arbeidsmarkedet og samfunnet for øvrig er velkjente forklaringer. Spesielt i økonomiske nedgangstider, med stigende arbeidsledighet og knappere fellesgoder, mener mange at sårbare grupper ser på innvandrene som konkurrenter. Andre betrakter innvandrermotstanden som en del av protestholdninger, populisme og et høyre-radikalt politisk grunnsyn.

De svenske "populismeforskerne" Fryklund og Peterson (1989) har undersøkt den massive motstanden mot et flyktningemottak i den lille, svenske landkommunen Sjöbo, kommunen som ble et symbol på fremmedfrykt og fientlighet midt på 80-tallet. De konkluderer med at uviljen mot flyktningene ble et "organiserende prinsipp" for misnøye med en rekke forhold i samfunnet - et opprør mot det politiske "establishment" i Stockholm

og deres "diktatpolitikk" overfor lille Sjöbo.

Politisk avmakt, politikerforakt og manglende tillit til forvaltningen av fellesressursene er sterkt knyttet til motstanden mot innvandring også i den norske opinionen. Tabellene 1-3 illustrerer hvordan synet på innvandrere og innvandring viser store variasjoner etter graden av politisk avmakt, kynisme og politikerforakt.

Politisk avmakt betyr en manglende følelse av reell medbestemmelse og politisk styring. Avmakten kommer til uttrykk ved holdninger som at "folk som meg kan nok stemme, men noe annet kan vi ikke gjøre for å innvirke på politikken". Kynisme, manglende tillit, betyr at politikerne ses på som lite troverdige og at de sløser med folks skattepenger. Politikerforakt er et tredje element, en oppfatning av at politikerne bare er ute etter folks stemmer og at de ikke tar hensyn til hva vanlige folk mener. Et fjerde element er opplevelsen av at velferdsstatens ordninger misbrukes.

Når man i en mer omfattende analyse¹ beregner den direkte betydningen av ulike faktorer for holdningsforskjeller (Skånvik 1992), viser det seg at protest etter alt å dømme er mer avgjørende for motstand mot innvandring enn en utsatt posisjon i arbeidslivet. Også lav utdanning og til-

hørighet på høyrefløyen i politikken er av betydning for motviljen. Samtidig kan man se at bekymring for velferdsstatens økonomiske grunnlag gir negative reaksjoner.

Konkurranse i arbeidsmarkedet?

Personer med inntil ti års skolegang er betydelig mer negative enn folk med høyere utdanning. Når man kommer opp på universitet/høgskolenivå blir holdningene markert mer liberale (tabell 4).

Forskere i forskjellige land er stort sett enige om at høy utdanning leder til større toleranse og velvilje overfor innvandrere og etniske minoriteter. Derimot er det uenighet om hvorfor det er slik. En nyere norsk undersøkelse (Engesbak og Todal Jensen 1991) har funnet støtte for en konkurransehypotese: Høy utdanning leder inn i yrker med høy sosial status, grupper som er skjernet for konkurranse med innvandrere i blant annet bolig- og arbeidsmarkedet. En beslektet teori er "forholdstap"-hypotesen: høyt utdannede har god styring med sitt eget liv, og opplever derfor ingen "tapsfrykt" i forhold til innvandrene (Hernes og Knudsen 1990).

Tabell 4 viser at det er nokså store forskjeller mellom de ulike utdanningsnivåene. Likevel er det grunn for å mene at sårbarhet i arbeidsmarkedet neppe er en klar og direkte årsak til innvandringsmotstand. Ser man på andre og mer direkte mål på en slik utsatt posisjon i yrkeslivet, har disse forbausende liten betydning.

Grupper som har erfart arbeidsledighet eller har hatt vansker i arbeidsmarkedet, er ikke vesentlig mer restriktive til innvandring enn personer i en trygg posisjon i yrkeslivet (tabell 5). Heller ikke de uorganiserte i arbeidsmarkedet skiller seg ut med et motvillig syn. Hvilket inntektsnivå man er på betyr ingenting i det hele tatt, og det gjør heller ikke frykt for en forverring av egen økonomi. Derimot er bekymringen for landets økonomi av en viss betydning for holdningene til innvandring. Heller ikke grupper som frykter at en selv eller noen av ens nærmeste skal bli arbeidsledige, viser noen spesiell motvilje mot innvandring. De små forskjellene vi ser i tabell 5 forsvinner

Tabell 5. Andelen som er negative til innvandring blant dem som har vært arbeidsledige, har hatt vansker med å skaffe jobb og andre som ikke har hatt problemer i yrkeslivet (inkl. andelen spørsmålet er uaktuelt for). Prosent

	Vært ledig	Hatt jobbvansker	Ikke vært ledig
Innreise	60	64	55
Arb.marked	64	63	60
Kultur	70	82	69
Trussel	38	39	36
Overføringer	36	41	34
Stemmerett	51	54	49

Tabell 6. Andelen som er negativ til innvandring i de forskjellige partienes velgergrupper. Prosent

	SV	DnA	V	KrF	Sp	H	FrP
Innreise	27	57	36	46	54	61	90
Arb.marked ...	40	63	36	55	59	59	82
Kultur	51	68	61	63	72	78	88
Trussel	18	40	28	28	36	36	67
Overføringer ..	18	31	21	24	33	36	70
Stemmerett ...	25	52	34	47	44	52	73

helt når analysen utvides med flere og andre indikatorer, blant annet utdanningsnivå. Da kan man lettere beregne de faktiske effektene. Hvilket yrke man arbeider i har heller ikke noen stor betydning for holdningene til innvandring, selv om det kan se slik ut ved første øyekast. Arbeidere og funksjonærer i privat sektor er riktignok markert mer negative til innvandring enn andre yrkesgrupper. Det er også personer i yrker med flere innvandrere enn gjennomsnittet, for eksempel i private serviceyrker som hotell og rengjøring. Når man tar i betraktning deres relativt lave utdanningsnivå og hvilken sektor de arbeider i, nyanseres bildet betydelig. Offentlig ansatte har ofte et annet verdisyn enn ansatte i privat sektor. De er blant annet mer velvillige til utjamning og offentlige overføringer og sektor har en klar, selvstendig betydning for synet på innvandring også.

Ulikt utdanningsnivå kan forklare en del av holdningsforskjellene også mellom aldersgrupper. Når det for eksempel viser seg at de aller yngste, mellom 18 og 21 år er omtrent like negative til innvandring som "besteforeldregenerasjonen", henger det i stor grad sammen med at de har lavere utdanning enn de mer velvillige mellom 30 og 50 år.

Den sterke sammenhengen mellom utdanning og holdninger må skyldes andre forhold enn frykt for at innvandrerne skal "ta" jobbene fra en. Enkelte har ment at utdanningssystemet oppdrar til toleranse og respekt, at lang utdanning forhindrer stereotype oppfatninger og at den øker evnen til mer nyanserte holdninger. En annen forklaring går ut på at høyt utdannede har en egen evne til å avgi sosialt akseptable svar. Trolig spiller alle disse faktorene en viss rolle, uten at det er mulig å teste dem ved hjelp av dette materialet.

Politisk tilhørighet og utjamningsvilje

Det er velkjent at synet på innvandring har sammenheng med politisk tilhørighet, der SV og Fremskrittspartiet utgjør ytterpunktene. I Arbeiderpartiet er holdningene gjennomgående nokså restriktive (tabell 6). Arbeiderpartiets ledelse har stått for en solidaritetspolitikk, der likestillingsprinsippet er klart formulert. Dette er åpenbart verdier som ikke har det samme gjennomslag i "grasrota". Blant annet mener 63 prosent av Arbeiderpartivelgerne at arbeidsplassene skal forbeholdes nordmenn i dårlige tider. Dette er en oppfatning som er helt i strid med den mest grunnleggende forutsetningen i norsk innvandringspolitikk, likestilling mellom innvandrere og nordmenn. Det er bare Fremskrittspartiet som er mer negative. Arbeiderpartivelgerne har lavere utdanning enn andre partis velgere. Oppslutningen om velferdsstaten har også vist seg å være nokså lav i arbeiderklassen. Det kan ha sammenheng med at denne gruppen mener det er andre enn dem selv som nyter godt av velferdsstatens overføringer (Knutsen 1986).

Partitilhørighet kan ikke forklare holdninger til innvandring, det blir lett en diskusjon om "høna og egget" og hvilken vei påvirkningen går. Samtidig er en stor del av velgerne på vandring mellom partiene. Men ser man på et noe mer stabilt mål på ideologisk tilhørighet (plassering langs høyre-venstreaksen), er det ingen tvil om at plassering på høyresiden i politikken medfører negative holdninger.

Utjamningsvilje - et grunnleggende ønske om mer offentlig velferd framfor redusert skatt - har omtrent ingen ting å si for synet på innvandrere. Det er altså ikke slik at de som ønsker mer utjamning og likestilling i sam-

funnet også vil at det skal gjelde for innvandrere. Selv om utjamningsvilje har en viss positiv betydning for synet på økonomiske særtiltak for innvandrere, er det grunn for å slå fast at også her er grasrota på kollisjonskurs med den gjeldende innvandringspolitikken. Det er derfor grunn til å spørre om motviljen mot sentrale deler av norske myndigheters innvandringspolitikk kan ha gitt en viss smitteeffekt, der man i stedet for økt likestilling har fått en jakt på syndebukker? Når fellesskapets økonomi og ressurser er under press, er det desto viktigere at pengebruken skjer i tråd med folkeflertallets vilje. Da er det kanskje ikke kronebeløpene, men prinsippene som veier tyngst.

1. Sammenligningen av ulike faktorer bak innvandringsmotstand er gjort ved multippel regresjonsanalyse, der fem av de seks påstandene/spørsmålene utgjør den avhengige variabelen, en veid additiv indeks.

Litteratur

Engesbak, H. og A. Todal Jenssen (1991): *Utdanningens mange fasetter*. Institutt for sosiologi, Universitetet i Trondheim.

Fryklund, B. og T. Peterson (1989): *Vi mot dom. Det dubbla främlingskapet i Sjöbo*. Lund University Press.

Hernes, G. og K. Knudsen (1990): *Svart på hvitt*. FAFO, Oslo.

Knutsen, O. (1986): "Sosiale klasser og politiske verdier i Norge". *Tidsskrift for samfunnsforskning* nr. 27.

Kommunaldepartementet/Utlendingsdirektoratet (1991): *Hva får asylsøkere, innvandrere og flyktninger?*

Skånvik, A-S. (1992): *Reaksjoner på innvandring i Norge: Interessekonflikt eller samfunnsprotest?* Hovedoppgave, Universitetet i Oslo.

Stortingsmelding 39, 1987/88. *Om innvandringspolitikken*.

Valen, H., B. Aardal og G. Vogt (1990): *Endring og kontinuitet. Stortingsvalget 1989. Sosiale og økonomiske studier* 74. Statistisk sentralbyrå.

Anne-Sissel Skånvik er journalist/statistikviter og redaktør for Statistisk sentralbyrås uketidsskrift Ukens statistikk.

Gutters utdanningsvalg:

Hvorfor har sosial bakgrunn så stor betydning?

Et forsvar for verdiforklaringen

Jens B. Grøgaard

Artianerfrekvensen ble nesten firedoblet fra 1951 til 1980, og lavstatusungdom hadde gjennomgående den største veksttakten. Norge passerte dessuten viktige milepæler i utjevningen mellom kjønn i rekrutteringen til artium og til universiteter og høyskoler. Det ble vanskelig å påstå at skolereformene ikke påvirket ungdommens utdanningsvalg. På 1980-tallet har antakelig utjevningen blant gutter stoppet opp. Med utgangspunkt i en undersøkelse fra 1990 (se ramme side 17) argumenterer denne artikkelen for at dette bl.a. skyldes sosiale forskjeller i gutters oppfatning av hva de kan best. Kombinasjoner av teoretiske og praktisk-tekniske ferdigheter tolkes tilsynelatende ulikt i ulike sosiale sjikt. I skolen synes det definitivt å være bedre å vinne på hjemmebane enn på bortebane.

Skolens to ansikter

Samfunnet har pålagt skolen en rekke ulike og til dels motstridende oppgaver. Skolen skal formidle verdier som demokratisk innstilling og toleranse, den skal utvikle elevenes evne til kreativitet, selvstendighet og kritisk sans, og den skal utvikle viktige sosiale ferdigheter som samarbeidsevne, høflighet, respekt for andre og punktlighet. Skolens viktigste oppgave er imidlertid å tilføre elevene kunnskaper, samt å gradere kunnskapstilgangen gjennom karaktersetting (Knudsen 1980: 1-2). Samfunnet har med andre ord gitt skolen to ansikter. På den ene siden skal den bygge bro mellom, samle og integrere mennesker med ulikt utgangspunkt ved å peke på felles verdier, sosiale ferdigheter og kunnskaper. På den andre siden rangeres de samme individene etter deres evne og vilje til å tilegne seg alt dette. Barn og ungdom utstyres med karakterbøker som åpner og lukker porter til videre utdanning, og

dermed også til den delen av yrkeslivet som stiller krav til den enkeltes utdanningsnivå. Skolen skaper likhet og ulikhet på samme tid. Det er sikkert mange grunner til at skolen er blitt slik, men en viktig grunn er nok samfunnets ønske om og behov for å premiere intellektuell ytelse. Ved å se på karakterbøkene oppdager vi de første sosiale forskjellene.

PRIMÆRE VIRKNINGER AV SOSIAL BAKGRUNN

Prestasjonsnivået øker med økende sosial status

Tabell 1 illustrerer at prestasjonsnivået i skolen øker steg for steg med foreldrenes yrkesstatus. Et utdannings-system som bygger på karakteropp-tak, vil med andre ord produsere betydelige sosiale forskjeller i rekrutteringen til både teoretiske linjer i videregående skole og til høyere utdanning. For å illustrere styrken i sammenhengen mellom oppvekstvilkåre-

ne og prestasjonsnivået i skolen, kan vi gjennomføre et tankeeksperiment. La oss anta at universitetene og høyskolene utelukkende tar opp søkere med høyt alminnelig evnenivå (de øverste 23 prosent), og at alle disse faktisk søker en studieplass. I dette samfunnet vil det være til dels dramatiske sosiale forskjeller i rekrutteringen til høyere utdanning: Andel studenter i hvert enkelt statussjikt (høyskolefrekvensen) blir 9 prosent hvis de har vokst opp i ufullstendige familier¹, 17 prosent hvis de har vokst opp i et miljø dominert av praktisk arbeid, 27 prosent hvis far er funksjonær med middels kompetanse, 44 prosent hvis far er akademiker, 50 prosent hvis både mor og far er funksjonærer på middels kompetansenivå, og 59 prosent hvis både mor og far har et yrke som krever akademisk utdanning. Boudon (1974: 74) kaller dette *primæreffekten* av sosial bakgrunn på ungdommens utbytte av utdanning, og han tar det for gitt at disse forskjellene oppstår meget tidlig i oppveksten².

Gener, verdier eller kulturelle ressurser?

Den klassiske forklaringen på disse forskjellene kalles gjerne den *meritokratiske* forklaring: Det ulike prestasjonsnivået i ulike sosiale lag har en genetisk basis. Den evnemessige utvelgelsen forsterkes over tid ved at kvinner og menn med samme sosiale, utdanningsmessige og yrkesmessige bakgrunn ofte gifter seg med hverandre (homogami)³. Sosiologien har forsøkt å gi to ulike sosiale forklaringer på observasjonene i tabell 1.

Tabell 1. Alminnelig evnenivå ved 18-19-årsalder (sesjon), etter ulike inndelinger av sosial bakgrunn. Prosent

Sosial status	Alminnelig evnenivå			Antall 100%=	Marg. pros.
	Lavt	Middels	Høyt		
(1) Ufullstendig familie:	49	49	2	55	
(2) Ufullstendig familie:	43	52	5	98	
<i>Fars kompetanse:</i>					
(3) Oppgir bare mor	37	54	9	114	5
(4) Ufaglært	29	54	17	256	12
(5) Faglært	24	59	17	930	43
(6) Postgymnasial	11	62	27	538	25
(7) Akademiker	4	52	44	322	15
<i>Både mor og far:</i>					
(8) Postgymnasial	2	48	50	223	
(9) Akademiker	1	40	59	68	
Alle	19	58	23	2 160	100

Forklaring:
1: Eneforsørger (som regel mor) er hjemmевærende eller ufaglært.
2: Eneforsørger (som regel mor) er maksimalt faglært.
3: Mor er (antakelig) eneforsørger.
4-7: Far er ufaglært, faglært, har postgymnasial utdanning, er akademiker (SSBs yrkesklassifisering i 1984).
8: Både mor og far har et yrke som krever postgymnasial utdanning, men ikke akademisk utdanning.
9: Både mor og far er akademikere.

Den første, som kalles *verdifyklaringen*, går til angrep på forestillingen om at *alle, nesten alltid, gjør så godt de kan* (den universelle prestasjonsnormen). Hyman (1953) observerte at amerikansk ungdom hadde ulike forventninger til sitt fremtidige yrke. Ungdom med "middelklassebakgrunn" hadde en tendens til å vektlegge dypereleggende personlige interesser, mens "arbeiderklasseungdom" var mer opptatt av arbeidets trygghetsaspekter: Brukbar lønn, fast jobb og fullt arbeid. Mens middelklasseungdommene ofte betraktet høyere utdanning som en forutsetning for suksess i yrkeslivet, la arbeiderklasseungdommen i større grad vekt på det å kjenne de rette menneskene (sosiale kontakter), på det å være på rett sted til rett tid med rett opptreden (posisjonering) eller rett og slett betydningen av flaks og uflaks. Sagt med andre ord: Når utdanning verdsettes ulikt i ulike sosiale lag, er det også naturlig at det som verdsettes i skolen (karakterer) påvirkes av sosial bakgrunn. Det er denne ulike vektleggingen av det å prestere noe i skolen som avbildes i tabell 1⁴.

Kulturforklaringen kan spissformuleres slik: Middelklassehjemmet gir språklige og kulturelle fordeler i skolen, enten fordi det språklig og kulturelt sett er mest avansert (mangelhypotesen) eller fordi det er dette hjemmets uttrykksformer som verdsettes i klasserommene (relativitetshypotesen)⁵. Når barn og ungdom med lav sosial status kommer til skolen, må de lære seg verdier og ferdigheter som deres foreldre og venner i liten grad har forberedt dem på. Denne fortolkningen var populær i skolepolitikken. Hvis skolen tok hensyn til kulturelle fordeler og ulemper i oppveksten, kunne den motarbeide tendensen til at karakterene ble et sterkt uttrykk for oppvekstvilkårene. Dette regnet man med at det skulle være mulig å få til i den moderne skolen, bl.a. gjennom målrettede undervisningsopplegg (*kompensatorisk undervisning*)⁶.

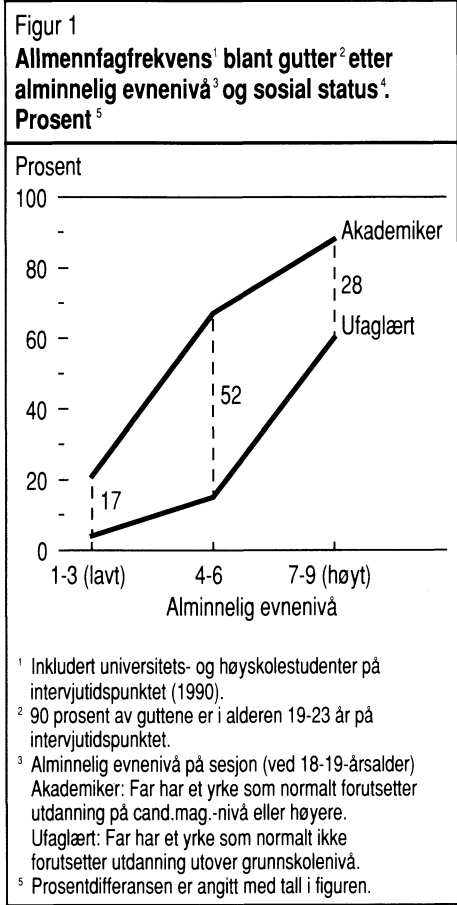
SEKUNDÆRE VIRKNINGER AV SOSIAL BAKGRUNN

Sosial bakgrunn påvirker ikke bare prestasjonsnivået i skolen (primærefekten). Sosial bakgrunn virker også på to andre plan: For det første påvirkes elevenes utdanningsvalg selv om

de har samme prestasjonsnivå. For det andre er det en tendens til at elever med lav sosial status avslutter skolegangen tidligere enn elever med høy sosial status, selv om de har valgt samme utdanning og selv om de har samme prestasjonsnivå i skolen. Boudon (1974: 74) kaller dette *sekundæreffekter* av sosial ulikhet på ungdommens utbytte av utdanning.

Er kun det beste godt nok?

Andelen gutter som velger allmennfaglig studieretning etter ungdomsskolen, øker sterkt med økende prestasjonsnivå (alminnelig evnenivå) i alle sosiale sjikt midt på 1980-tallet (figur 1). Hvis far er akademiker øker allmennfagfrekvensen fra 21 prosent når prestasjonsnivået er lavt til 88 prosent når prestasjonsnivået er høyt. Hvis far er ufaglært arbeider øker andelen som velger allmennfag fra hhv. 4 prosent til 60 prosent etter guttenes prestasjoner. Samtidig må det tilsynelatende gis meget sterke signaler om at man er flink på skolen for at et klart flertall av guttene med lav sosial status skal velge allmennfaglig studieretning som 16-åringer. Hvis evne-

nivået er 8-9 på skalaen fra 1 til 9 (de øverste 9 prosent), velger 70 prosent av dem allmennfag. Når far er akademiker er det derimot tilstrekkelig at prestasjonsnivået er middels (de øverste 96 prosent) for at syv av ti skal velge allmennfaglig studieretning etter ungdomsskolen.

Studentandelen avtar meget raskt med redusert sosial status

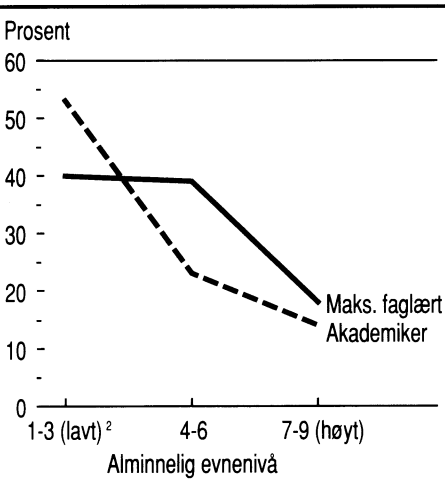
Figur 2 angir guttenes vei mot universitets- og høyskolesystemet etter deres sosiale bakgrunn og prestasjonsnivå i skolen. Vi sammenligner gutter fra akademikerhjem med gutter som kommer fra familier der far maksimalt er faglært. Akademiker-sønnene har størst "overlevelsesgrad" i alle prestasjonssjikt. I denne gruppen betyr det dessuten lite om prestasjonsnivået i skolen er middels eller høyt. 80 prosent av guttene med høyt prestasjonsnivå og 70 prosent av guttene med middels prestasjonsnivå ender opp som studenter på slutten av 1980-tallet. Hvis guttene har vokst opp i et miljø dominert av manuelt arbeid, er det imidlertid en dramatisk forskjell i studentandelen etter deres prestasjonsnivå i skolen. Hvis prestasjonene er gode, begynner 58 prosent på universitet eller høyskole. Hvis

prestasjonene er middels ender kun 24 prosent av arbeiderguttene opp som studenter. I det laveste prestasjonssjiktet er ikke forskjellene like dramatiske. Her har alle guttene store problemer med å kvalifisere seg for høyskolestudier hvis de ønsker det - uansett familieressurser.

Orienteringen mot fagbrev forklarer noe

Vi kan tenke oss at forklaringen på denne sosiale forskjellen i rekrutteringen til universitets- og høyskoleutdanning skyldes at sønnene av faglærte og ufaglærte arbeidere bruker f.eks. en håndverks- og industrifaglinje i videregående skole som springbrett inn i betalt yrkesopplæring (lærlingekontrakt) eller inn i en etats- eller fagskole (post-, jernbane-, politiskole osv.) som gir dem status som faglært arbeider eller funksjonær. Figur 3 antyder at dette i liten grad er tilfellet. Det er faktisk slik at gutter med bakgrunn fra funksjonærhjem (far har postgymnasial eller akademisk utdanning) som har lavt prestasjonsnivå i skolen, er overrepresentert blant lærlinger og elever på diverse fag- eller etatsskoler. Når man ikke makter å vinne på hjemmebane, må man i hvert fall sørge for at man vin-

Figur 3
Gutter som har realisert/har planer om å realisere en bestemt praktisk utdanning¹, etter alminnelig evnenivå og sosial status. Prosent

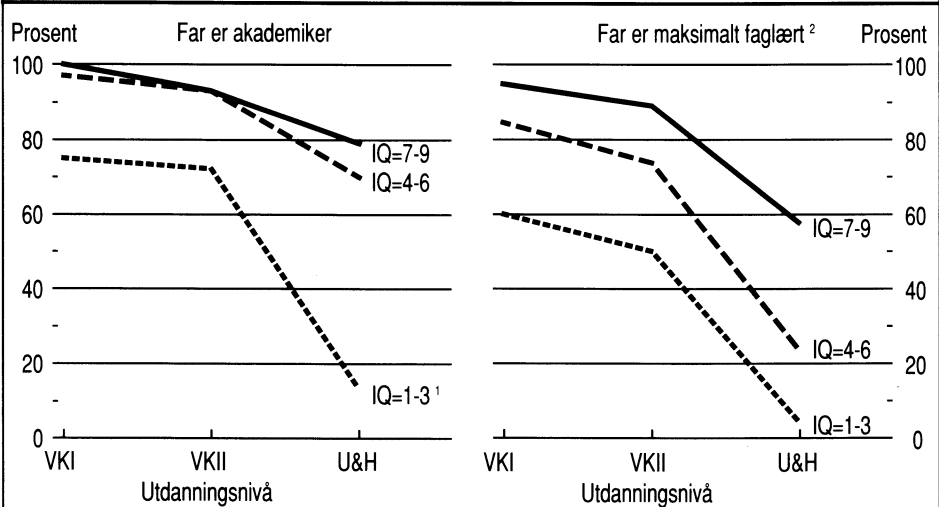
¹ Inkluderer lærlinger og elever på diverse fag- og etatsskoler på videregående nivå, fortrinnsvis VKII-nivå.
² Akademiker: Far har utdanning på postgymnasialt nivå eller høyere.

ner på bortebane! I det midtre prestasjonssjiktet velger 39 prosent av arbeidssønnene og 23 prosent av akademikersønnene praktisk yrkesopplæring, men denne forskjellen er for liten til å forklare hvorfor bare 24 prosent av arbeidssønnene og hele 70 prosent av akademikersønnene med middels prestasjonsnivå i skolen ender opp som studenter.

Halvferdige utdanninger gjør jobben!

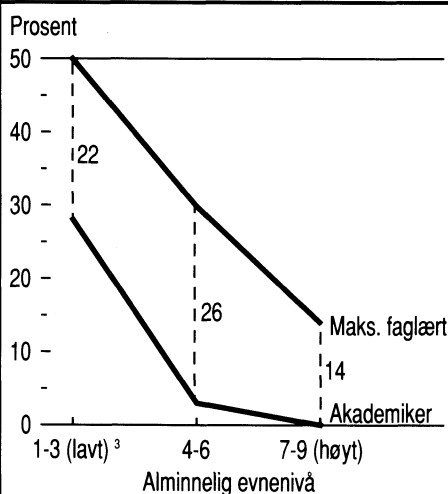
Da gjenstår bare én mulighet, og det er at de sosiale skillelinjene uttrykkes ved det å sikte mot "halvferdige" utdanningsløp (figur 4). Nå er mønsteret i figur 1 snudd på hodet. Hvis evnenivået er lavt, avslutter 50 prosent av arbeidssønnene og 28 prosent av akademikersønnene utdanningen før 3. klasse i videregående skole (VKI-nivå eller lavere). Hvis evnenivået er høyt, er det ingen akademikersønner og "bare" 14 prosent av arbeidssønnene som avslutter utdanningen så tidlig. I det midtre prestasjonssjiktet er det nesten ingen akademikersønner og "hele" 30 prosent av arbeidssønnene som maksimalt tar sikte på å fullføre 2. klasse. Dette er hovedårsaken til den raskt fallende kurven etter status og evnenivå i figur 2.

Figur 2
Gutter som har realisert/har planer om å realisere et bestemt teoretisk utdanningsnivå, etter alminnelig evnenivå og sosial status. Prosent

VKI-II: Videregående kurs 1-2 (2. og 3. klasse i videregående skole).
U&H: Universitets- og høyskolenivå.
IQ: Alminnelig evnenivå på sesjon.
¹ Far har postgymnasial utdanning eller høyere.
² Inkluderer familier der mor er hovedforsørger uansett yrkesstatus.

Figur 4
Gutter som avslutter utdanningen på VKI-nivå¹ eller lavere, etter status og alminnelig evnenivå. Prosent²

¹ Videregående kurs I, dvs. 2. klasse i videregående skole.

² Prosentdifferansen er angitt med tall i figuren.

³ Akademiker: Inkluderer fedre med postgymnasial kompetanse.

Lik utdanning - ulike kostnader

Argumentet mot verdiforklaringen er at hvis prestasjonsnivået er godt nok, verdsettes teoretisk utdanning så høyt at et flertall av guttene velger allmennfag fremfor alle andre alternativer uansett sosial bakgrunn. Bare prestasjonsnivået er svakt nok, velger selv "direktørsønnene" noe annet enn allmennfag. Argumentet mot kulturforklaringen er at et betydelig antall gutter med lav sosial status overviner sine antatte kulturelle "handicaps". Boudon avviser verdiforklaringen fordi det er for store forskjeller i utdanningsvalgene blant ungdom med samme sosiale bakgrunn. Kulturforklaringen trenger følgende supplement (*nyttmekanismen*):

- Ambisjoner må måles i forhold til det sosiale utgangspunktet. Arbeidersønnen som ønsker å bli advokat har i prinsippet et høyere ambisjonsnivå enn sønnen av kontorsjefen som ønsker å bli professor.
- Derfor har guttene felles verdier (rasjonalitet). De velger en utdanningsvei som gir det største utbyttet - sosialt og økonomisk - i forhold til innsatsen under sterkt varierende rammebetingelser.
- Gevinsten ved utdanning er antakelig noe større i øvre sosiale lag enn i nedre sosiale lag, pga. nett-

UNDERSØKELSEN

Datagrunnlaget: Data er hentet fra prosjektet "Hvem utfører verneplikt i Norge?" som ble avsluttet ved FAFO våren 1992. Forsvarsdepartementet finansierte undersøkelsen som bl.a. omfattet intervju av ca. 3 100 vernepliktige ungdommer som stod på terskelen til militærtjeneste eller siviltjeneste (bruttoutvalg) i 1990. Utvalget omfatter alle gutter som ikke ble dimittert av medisinske årsaker på sesjon (ca. 95 prosent av alle), dvs. både soldater, militærnektete, sivilforsvarsmannskaper og medisinske udyktige under innrykk til førstegangstjeneste. 90 prosent av guttene var i alderen 19-23 år på intervjudispunktet (1990). Svarprosenten var ca. 79. Guttene valgte stort sett studieretning i videregående skole i perioden 1983-87.

Usikkerhetsmarginer: Usikkerhetsmarginer er diskutert i Grøgaard og Ugland (1992). Prosentforskjeller på 10 prosentpoeng er som regel på grensen til å være statistisk pålitelige med 5 prosent sjanse for å ta feil.

DEFINISJON AV VIKTIGE VARIABLE

Sosial status: Fars realiserte yrkeskompetanse etter Statistisk sentralbyrås klassifisering av yrkeskompetanse i 1984. Variabelen er skjevt A-formet med fem verdier: Oppgir bare mors yrke(=lavest), far har et yrke som ikke krever spesiell utdanning (ufaglært), far har et yrke som gir status som faglært (fagbrev, fagskole, etatsskole), far har et yrke som forutsetter høyskoleutdanning opp til cand.mag.-nivå (postgymnasial kompetanse), far har et yrke som forutsetter akademisk kompetanse (cand.mag.-nivå eller høyere).

Alminnelig evnenivå: Samlet score på en kunnskapsprøve ved 18-19-årsalder (sesjon) der de vernepliktige testes i ordforråd (synonymordkunnskap), regneferdigheter og figurlikhet (romlig assosiasjonsevne). Skala fra 1(=lavest) til 9 (=høyet). Variabelen er tilnærmet normalfordelt med gjennomsnitt nær 5,0 både blant dem som ble spurt (bruttoutvalg) og blant dem som svarte på spørreskjema (nettoutvalg). Variabelen fungerer som indikator på guttenes prestasjonsnivå i skolen, særlig prestasjonsnivået i 9. klasse.

Teknisk innsikt: Score på en kunnskapsprøve på sesjon der de vernepliktige løser praktiske oppgaver (flervalgsspørsmål). Skala fra 1 til 9. Variabelen er tilnærmet normalfordelt med gjennomsnitt nær 5,0 både i brutto- og nettoutvalg. Beregnet eller **ny teknisk innsikt** er fordelt på samme måten, men ny teknisk innsikt samvarierer verken med alminnelig evnenivå eller med sosial status. Samvariasjonen mellom observert teknisk innsikt og ny teknisk innsikt er 0,8 (Pearsons r).

Utdanningstype: Variabelen har to verdier: Oppgir allmennfaglig studieretning som høyeste avsluttede utdanning og/eller har begynt på universitet eller høyskole før innkalling til militærtjeneste eller siviltjeneste i 1990. Alle andre utdanninger inkludert bare grunnskole. En sammenligning mellom oppgitt utdanning i spørreskjemaet og registrert utdanning i sesjonsregisteret, indikerer at 90-95 prosent av de guttene som oppgir at de har påbegynt høyskole- eller universitetsstudier på intervjudispunktet har gjennomført treårig allmennfaglig studieretning.

Utdanningsnivå: Høyeste rapporterte utdanning etter klasstrinn uansett utdanningstype. Verdier: Ingen utdanning ut over grunnskole, grunnkurs, 2. klasse i videregående skole (VKI), 3. klasse i videregående skole (VKII), lære og diverse etats- og fagskoler i grenselandet mellom VKII og høyskole, universitets- og høyskolenivå 1-3. **Beregnet utdanningsnivå** innarbeider de utdanningsplanene ungdommene har etter førstegangstjenesten. Beregnet utdanningsnivå og realisert utdanningsnivå på intervjudispunktet samvarierer sterkt ($r=0,73$).

verk, moralsk og personlig støtte hjemme osv., men gevinsten kan også være statusnøytral.

- Kostnadene ved å velge teoretisk utdanning er dramatisk forskjellig i ulike sosial lag. Disse kostnadene virker på to plan: Det økonomiske og det sosiale. En høystatusgutt som ikke velger teoretisk utdanning har stor sjanse for å oppleve deklassering, og han risikerer å miste sin naturlige omgangskrets. Bare prestasjonsnivået er brukbart har foreldrene evne og vilje til å kompensere, dels med ekstraordinær undervisning hjemme, dels med økonomisk støtte til privat undervisning (f.eks. dyre private skoler som masseproduserer elever med gode karakterer). For arbeiderguttene virker den sosiale kostnads-kalkylen stikk motsatt. Her

velger de fleste vennene en praktisk utdanning, ikke minst pga. sammenhengen mellom sosial bakgrunn og skoleprestasjoner (primæreffekten). Sjansen for sosialt opprykk i yrkeslivet vil dessuten være relativt stor, selv med et besjeden utdanningsnivå. Det er først når lavstatusguttene er virkelig god på skolen at han foretar et sosialt overskridende utdanningsvalg. Da kan han stå på egne bein. Han har ikke behov for noen form for støtte i hjem og omgangskrets.

Stigeeksempel

Klatringen i samfunnets yrkeshierarki fra den ene generasjonen til den neste, kan billedliggjøres som en klatring på en stige med tre til fire trinn. Den fornuftige strategien blir å klatre ett trinn på stigen i hver generasjon via

utdanningssystemet: Sønnen av den ufaglærte arbeideren blir faglært, sønnen av den faglærte skaffer seg en kort høyskoleutdanning og tar skrittet over i de midlere funksjonærenes rekke, mens det først er førstekonsulentens sønn som legger opp til "det helt store", i gjennomsnitt vel å merke. Vi øyner et samfunn som via utdanningssystemet skaper betydelig vandrings opp og ned i yrkeshierarkiet (*sosial mobilitet*), men der det tar tre til fire generasjoner før den opprinnelige sosiale lagdelingen er radikalt forandret. På hvert enkelt "tidspunkt" (mellom to generasjoner) repeteres den sosiale lagdelingen nesten perfekt. Dette paradokset kalles gjerne *øyeblikksillustrasjonen*.

ER DET ROM FOR EN VERDIFORKLARING?

Så langt er det gitt meget store innrømmelser til sosialøkonomene. For det første gjennomføres resonnementet ved hjelp av en modell som nesten kan formaliseres fullstendig (Pawson 1989, Boudon 1974). Og ikke nok med

det, observasjonene leses ved hjelp av en kostnads-nyttekalkyle (fortolkningen er i prinsippet *utilitaristisk*)! Enhver sosiolog med respekt for seg selv vil i en slik situasjon begynne å lete etter verdiforskjeller som kan være uttrykk for ulik sosial tilhørighet. Kan vi finne en empirisk indikator på at verdisystemene varierer bakkenfor, og kanskje på tvers av, kostnads-nyttebetraktningen?

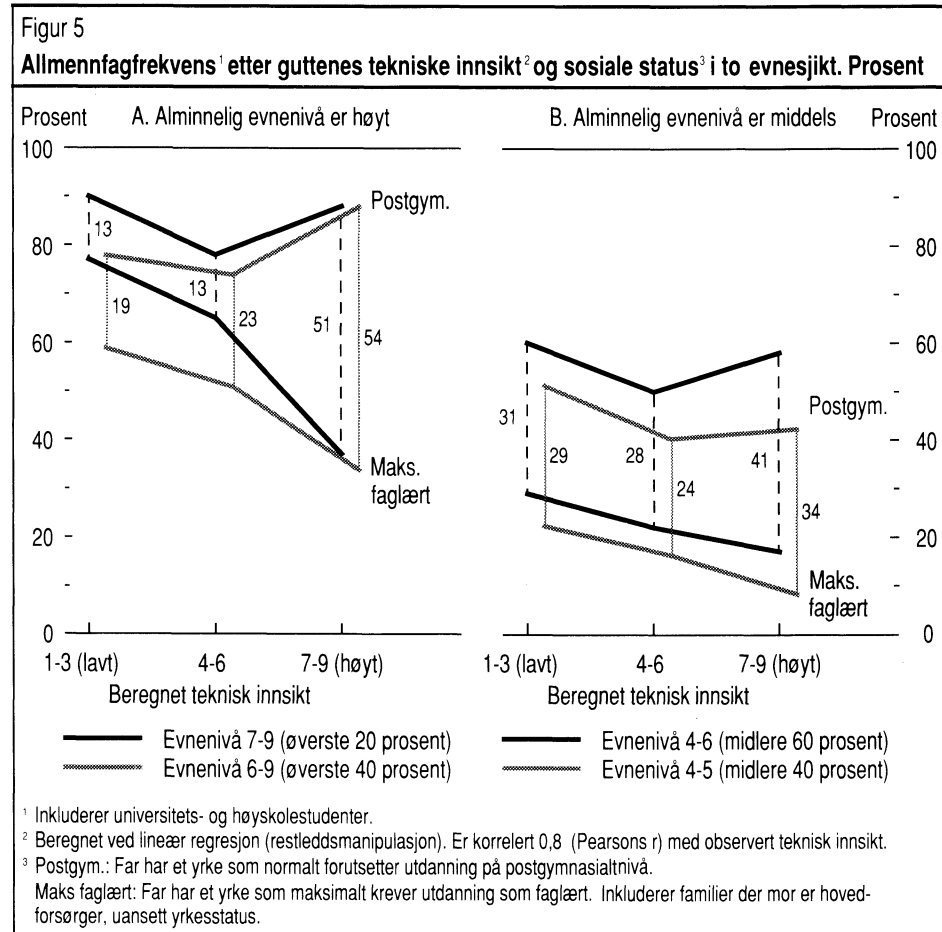
Teknisk innsikt åpner for verdiperspektivet

På sesjon testes guttene også i en ferdighet som kalles *teknisk innsikt*. I den grad alminnelig evnenivå måler evnen (og viljen) til å teoretisere ved hjelp av blyanten, måler teknisk innsikt evnen (og viljen) til å teoretisere over bruken av skrujernet. Guttene skal løse praktiske problemer på papiet, dvs. før alle oss som har mer enn to tommeltotter finner løsningen gjennom prøving og feiling. Teknisk innsikt påvirkes også av sosial bakgrunn, men i langt mindre grad enn hva alminnelig evnenivå gjør (Grøga-

ard 1993: 55-56, Grøgaard og Ugland 1992: 107). På 1950- og 1960-tallet ble slike observasjoner brukt som argument for at viktige sider ved vår intelligens er sosialt og ikke genetisk bestemt (Dittmar 1976: 30ff.). Det er mye som er diskutabelt i læringsteori, men at læring vil være uttrykk for muligheten til å lære, synes de fleste å være enig i (Denham og Lieberman (red.) 1980, Coleman og Hoffer 1987). For å lage et spenningsfelt mellom teoretiske og praktiske ferdigheter, omdefineres teknisk innsikt slik at den ikke samvarierer med alminnelig evnenivå⁷. Vi sammenligner sønner av fedre som maksimalt er faglærte ("arbeidere") med gutter fra familier der far har et yrke som minimum krever et par års høyskoleutdanning ("funksjonærer").

Trompeteffekten

Figur 5 illustrerer hva som skjer når vi lar allmennfagfrekvensen i de to statusgruppene variere med alminnelig evnenivå og (*ny*) teknisk innsikt. I det øverste prestasjonssjiktet i skolen (figur 5A, er det et overveldende flertall av guttene som velger allmennfaglig studieretning fremfor alle andre alternativer når teknisk innsikt er lav, uansett sosial bakgrunn (åtte av ti). Hvis teknisk innsikt er høy velger et flertall av arbeiderguttene noe annet enn allmennfag (60-70 prosent). For funksjonærsønner som gjør det godt på skolen, synes imidlertid denne tilleggsferdigheten å ha liten betydning. Enten er teknisk innsikt irrelevant (ved evnenivå 7-9), eller så forsterker den tendensen til å velge allmennfag (ved evnenivå 6-9). 90 prosent av funksjonærsønnene som både har høyt prestasjonsnivå i skolen og høy score på teknisk innsikt, velger allmennfag etter grunnskolen. I det midtre prestasjonssjiktet er de sosiale forskjellene større over hele linjen (figur 5B), men også her aner vi en *trompeteffekt* (polarisering): Tilbøyeligheten til å velge allmennfag avtar fortsatt med økende score på teknisk innsikt når guttene har lav sosial status. Nå vil det være rom for Boudons nytteforklaring i tillegg, men det er neppe særlig rom for nytteforklaringen i det øverste prestasjonssjiktet⁸.

Figur 6
Mulige forklaringer på teoretisk utdanningsvalg som spiller på "respekt/fryktmotive"

Sosial bakgrunn	Respekt for krav	Frykt for tap
Akademikerhjem	Liten: velger det kjente * Stor egenvurdert kapasitet/ selvbilde * Godt informert * God støtte hjemme	Stor: mye å tape Må gjøre et forsøk
Arbeiderhjem	Stor: velger det ukjente * Lavere egenvurdert kapasitet/ selvbilde * Svakere informert * Mindre støtte hjemme	Liten: alt å vinne Hvorfor prøve?

Observasjonene tolkes slik: Guttene foretar, tilsynelatende, et utdanningsvalg i pakt med det de tror de kan best. Gjennom ni år på skolen får de klar beskjed om de egner seg for teoretisk videreutdanning (allmennfag). I tillegg får noen beskjed om at de egner seg for andre ting, kanskje ved å mekke på mopeder eller biler og ved å jobbe praktisk. Hvis guttene finner argumenter av kunnskaps- eller ferdighetsmessig art som bekrefter deres egen erfaringsbakgrunn, velger tilsynelatende et flertall av dem å bli ved sin lest. Verdienne oppdages først når vi beveger oss inn i selve kjernen av det som med et vanskelig ord kalles guttenes *kognitive struktur*. Dette momentet har ikke Boudon tatt hensyn til.

Det kan være fornuftig å ha respekt for det å velge det ukjente!
Det er også mulig å lese arbeiderguttenes varsomhet med å velge teoretisk utdanning som et uttrykk for et motiv som kan kalles respekt for valget (figur 6). Hvorfor må prestasjons-signalet være så sterkt for at en arbeidergutt skal foreta et sosialt overskridende utdanningsvalg? En hypotese kan være at guttene *undervurderer* sin egen teoretiske *kapasitet* (Bandura 1977). Den som velger noe kjent kan f.eks. ha bedre *informasjon* om de kravene som stilles enn den som velger det ukjente. Spissformulert: Mens den som velger det ukjente tror at han kaster seg ut på de 70 000 favnens dyp, vet den som velger det kjente at han har fast grunn under føttene. Det kan dessuten være fornuftig å ha re-

spekt for valget. Mens akademiker-sønnen kan regne med praktisk hjelp og støtte hjemme, som hjelp til å skrive stiler og til å løse regneoppgaver, kan arbeidersonnen kanskje først regne med tilsvarende hjelp og støtte hvis han velger praktisk utdanning etter grunnskolen.

Praktisk arbeid har umiddelbar nytte

Vanligvis forutsettes det at utdanningsveier som i gjennomsnitt gir status, prestisje og belønning i klingende mynt burde vært mest etterspurt over alt (Willis 1977: 1). Man kan bruke vitenskapsteoretiske argumenter mot dette "akademikersynet" på verdien av praktisk arbeid. I vitenskapsteori heter det gjerne at når man møtes med altomfattende tvil, vil kriteriet på om noe er sant eller falskt være basert på om det virker i praksis (*praktisk adekvat*). Man spår rett (Sayer 1984: 62ff.). Praktisk arbeid har som regel umiddelbar nytte (*evidens*). Man ser at røret repareres etter at rørleggeren har tatt hånd om det. Nyttens ved teoretisk arbeid må begrunnes. Det skal sikkert mye retorisk kraft og besvergelse til hvis man ønsker å argumentere for at en diskusjon av årsaker til rekrutteringsforskjeller i skolen er like nyttig som rørleggerens arbeid. Selv om slike synspunkter kan lede til mistro overfor nytten ved teoretisk arbeid - og kanskje også gjør det - kan vi ikke se bort i fra at umiddelbar nytte kan være et aspekt ved fortolkningen av de sosiale forskjellene i utdanningsvalg som er kommentert her.

**Forbehold:
Behov for nærmere undersøkelser**

Hvis det er riktig at verdiforskjeller også formes i kunnskapsstrukturen vår, kan det bli interessant å blåse liv i Hymans gamle verdiforklaring igjen, men nå som ett av tre elementer i et større verdiperspektiv: Som ulik vurdering av hva man kan best, som ulik oppfatning av nytten ved teoretisk og praktisk arbeid og som ulik tilbøyelighet til å bøye og tøye prestasjonsnormen, inkludert ulike forventninger til fremtidig arbeid. Da har kanskje Boudons nytteforklaring fått konkurranse. Siden det er en utvalgsundersøkelse som ligger til grunn for denne diskusjonen, må vi ta visse forbehold. Nettoutvalg består kun av 2 500 gutter som ble intervjuet på ett tidspunkt (1990).

- Sammenhengene burde undersøkes i en mye større populasjon, der man også legger inn en tidsdimensjon. Fra 1975 til 1990 sank f.eks. andelen 17-19-åringer som hadde inntektsgivende arbeid som hovedbeskjeftigelse fra 31 til 8 prosent (Moen 1991: 3). Samtidig økte utdanningskapasiteten sterkt på praktiske linjer i videregående skole. Har endrede rammebetingelser i skole og arbeid påvirket effekten av teknisk innsikt på guttenes utdanningsvalg?
- Det er også grunn til å stille spørsmål om det er rom for verdier i spenningsfeltet mellom teoretiske og praktiske ferdigheter blant jenter. Her er antakelig problemet å formulere en god (teknisk) ferdighetsprøve som tilsvarer sesjonsprøven for gutter. Det vil neppe være særlig aktuelt å spørre om hvordan batterier, biler og heisekraner virker i ulike situasjoner. I dag er jenter klart overrepresentert på linjer som gir studiekompetanse. Kanskje teknisk innsikt er en irrelevant ferdighet blant jenter fra lavstatushjem? Skyldes eventuelle kjønnsforskjeller i søkningen til teoretisk videreutdanning det ulike tilbudet av lærlinge plasser i klassiske manns- og kvinnefag?

1. Vi overlater til psykiatrien og psykologien å forklare hvorfor gutter som vokser opp uten fedre tilsynelatende kommer dårligere ut enn gutter som vokser opp

med fedre. Effekten av ufullstendige familier på utbyttet av utdanning ble også dokumentert i Aamodt (1982: 144).

2. Det rapporteres om en samvariasjon på 0,5 (Pearsons r) mellom barns score på en standardisert ferdighetsprøve ved 4- til 5-årsalder og deres score på en evnenivå-prøve ved 18-årsalder i USA på 1960-tallet. I amerikanske mobilitetsmodeller for menn i alderen 25-62 år i 1962, er den direkte effekten av evnenivåscore ved 11-årsalder på scoren ved 18-årsalder 0,8 (beta). Effekten på evnenivået av den utdanningen mennene gjennomførte i mellomtiden var 0,2 (beta). Styrkeforholdet mellom de to effektene er med andre ord 4:1 (Jencks mfl. 1972: 59 og 339). Det er dessuten vanlig å forutsette at alminnelig evnenivå er en god indikator på prestasjonsnivået i skolen, men vi våger ikke å tallfeste styrken i sammenhengen for Norges vedkommende (se f.eks. Good og Brophy i Wittrock (red.) 1986: 343).

3. Sundet oppsummerer genforskningen slik: "Mens resultatene fra tvillingundersøkelser ofte gir arvelighetskoeffisienter av IQ i nærheten av 70 til 80 prosent, er det vanlig å finne tall i nærheten av 40 til 60 prosent ut fra adoptivundersøkelser (...) Arvelighetskoeffisienten kan være høyere enn 60 prosent, den kan også være lavere enn 40 prosent (...) Det eneste vi kan si med rimelig sikkerhet er at den er større enn null (Grue mfl. (red.) 1977: 80).

4. Willis (1977) viser hvordan britisk "arbeiderklasseungdom" utvikler en motkultur som står i sterk opposisjon til det å prestere maksimalt i skolen. Hymans observasjoner er også dekkende for norsk ungdom på 80-tallet (se Borgen og Grøgaard 1986: 73-76 og 95ff).

5. Mangelhypotesen kan knyttes til Bernsteins teori om utvidede og begrensede språkkoder, mens relativitetshypotesen girne forbindes med amerikansk slumforskning (Labov). Se Dittmar (1976).

6. Bergensundersøkelsen (Gjessing 1988) dokumenterer at målrettet undervisning har hatt en positiv effekt på prestasjonsnivået til barn med lese- og skrivevansker.

7. Samvariasjonen mellom alminnelig evnenivå og teknisk innsikt er 0,54 ($b=\beta$). Vi estimerer ligningen $TI=2,21+0,54*AE+NTI$ ved hjelp av lineær regresjon, der TI er observert teknisk innsikt, AE er observert alminnelig evnenivå og NTI er "ny teknisk innsikt". NTI kan uttrykkes som en funksjon av et konstant ledd, en stigningskoeffisient, observert teknisk innsikt og alminnelig evnenivå. Deretter grupperes de beregnede verdiene (NTI) på skalaen fra 1 til 9 etter fordelingen på observert teknisk innsikt (TI).

Den nye variabelen (NTI) samvarierer ikke med alminnelig evnenivå (AE) og faktisk heller ikke med sosial bakgrunn, samtidig som den er korrelert 0,8 med observert teknisk innsikt (TI). Den nye tekniske innsikten er, statistisk sett, et nesten perfekt uttrykk for den observerte scoren på teknisk innsikt.

8. Der de sosiale forskjellene er store (alminnelig evnenivå er middels) kan man ved hjelp av en regresjonsmodell vise at statusforskjellen bl.a. kan uttrykkes (statistisk) som en effekt på utdanningsvalget av ulikt ambisjonsnivå (målt absolutt) og ulik orientering mot arbeid og inntekt. Denne observasjonen kan tas til inntekt for Boudons nyttefortolkning. I det øvre prestasjonssjiktet (høyt alminnelig evnenivå) er det teknisk innsikt som betyr mest, noe figur 5A antyder.

Litteratur

Bandura, Albert (1977): Self-efficacy: Towards a Unifying Theory of Behavioral Change. *Psychological Review*, 84.

Borgen, Svein Ole og Jens B. Grøgaard (1986): *Rana i arbeid*. Omstilling og levekår. FAFO, Oslo.

Boudon, Raymond (1974): *Education, Opportunity and Social Inequality*. John Wiley, New York/London.

Coleman, James og Thomas Hoffer (1987): *Public and Private High Schools. The Impact of Communities*. Basic Books, New York.

Denham, Carolyn og Ann Lieberman (red.) (1980): *Time to Learn*. U.S. Department of Education. ERIC reports. Washington D.C.

Dittmar, Norbert (1976): *Sociolinguistics. A Critical Survey of Theory and Application*. Edward Arnold, London.

Gjessing, Hans-Jørgen (1988): *Bergensprosjektet og prosjektets resultater fra klasseromsundersøkelsene*. Rapport til NAVF (stensil).

Good, Thomas og Jere Brophy (1986): Teacher Behavior and Student Achievement. I Wittrock (red.) (1986): *Handbook of Research on Teaching* (3. ed.). Macmillan, New York/London.

Grøgaard, Jens B. (1993): *Skomaker, bli ved din lest?* En analyse av ulikhet i utdanning og arbeid blant unge menn

på 80-tallet (stensil). Planlagt publisert på FAFO 1993.

Grøgaard, Jens B. og Ole Fr. Ugland (1992): *En for alle*. Hvem utfører verneplikt i Norge? En undersøkelse av fullføringsgrad og frafall i vernepliktsmassen 1970-90. FAFO, Oslo.

Hyman, Herbert (1953): *The Value System of Different Classes: A Social Psychological Contribution to the Analysis of Stratification*. I Bendix og Lipset (red.) (1953): *Class, Status and Power*. Glencoe, Illinois.

Jencks, Christopher mfl. (1972): *Inequality*. A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America. Basic Books, New York/London.

Knudsen, Knud (1980): *Ulikhet i grunnskolen*. Universitetsforlaget, Oslo.

Moen, Ketil (1991): *Ungdomsundersøkelsen 1990*. Foreløpig rapport. 17-24-åringenes tilpasning til arbeidsliv og utdanning m.m. Rapport 1991: 2. Arbeidsdirektoratet, Oslo.

Pawson, Ray (1989): *A Measure for Measures*. A Manifesto for Empirical Sociology. Routledge, London.

Sayer, Andrew (1984): *Method in Social Science*. A Realist Approach. Hutchinson. London.

Statistisk Sentralbyrå (1984): Standard for inndeling etter sosioøkonomisk status. *Standarder for norsk statistikk*, nr. 5. Oslo/Kongsvinger.

Sundet, Jon Martin (1986): Intelligens. I Grue mfl. (red.) (1986): *Arv eller miljø?* En innføring i det biologiske grunnlaget for kjønnsroller, psykopatologi og intelligens. Gyldendal, Oslo.

Willis, Paul (1977): *Learning to Labour*. How Workingclass Kids get Workingclass Jobs. Gower Publ., Hampshire.

Aamodt, Per O. (1982): *Utdanning og sosial bakgrunn*. SØS 51. Statistisk sentralbyrå, Oslo/Kongsvinger.

Jens B. Grøgaard er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekår.

Forbruksutviklingen:

Vekst for pensjonistene, reduksjon for enslige

Stein Opdahl

Alderspensjonistene har økt sitt forbruk de senere årene. Både for enslige og ektepar har den gjennomsnittlige veksten vært på 5-6 prosent fra 1986/88 til 1989/91. De fleste andre har opplevd at verdien av det private forbruket er blitt redusert. For brede grupper dreier det seg imidlertid om en beskjeden reduksjon. Bare for yngre og middelaldrende enslige har nedgangen i forbruket vært betydelig.

Svak nedgang i verdien av forbruket

Verdien av gjennomsnittlig forbruksutgift pr. husholdning gikk ned fra 1986/88 til 1989/91. Uttrykt i 1991-kroner var gjennomsnittene hhv. 189 900 og 184 700 kroner, en reduksjon i utgiftsnivået på 2,7 prosent. Størrelsen på gjennomsnittshusholdningen har også gått ned, fra 2,46 personer i 1986/88 til 2,41 personer i 1989/91. En bør ta hensyn til denne endringen og beregne utgift pr. person, som da blir hhv. 77 200 og 76 700 kroner. Målt på denne måten var utgiftsreduksjonen bare 0,7 prosent. I lys av den oppmerksomhet det har vært og er omkring økonomiske problemer i samfunnet generelt og for enkeltpersoner og husholdninger spesielt (jf. gjeldsofferproblematikken), må en slik reduksjon sies å være overraskende beskjeden. Resultatet tyder ikke på noen generell krise for husholdningene. Det er likevel første gang siden 1958, da den første forbruksundersøkelsen som omfattet alle grupper i befolkningen ble foretatt, at den registrerte verdien av forbruksutgift pr. person faktisk har gått ned.

Størst endring for enslige

Når vi deler inn husholdningene i grupper, finner vi både vinnere og tapere i forbruksutviklingen: De eldre har økt sitt forbruk de senere årene. Dette harmonerer bra med at denne gruppen også har hatt en positiv inntektsutvikling (Epland 1992). Pensjonisthusholdningenes forbruk i 1989/91 var i gjennomsnitt 5-6 prosent høyere i verdi enn i perioden 1986/88. Utviklingen var omtrent den samme for enslige pensjonister som for par.

Enslige under pensjonsalder har opplevd sterkest innstramming i den forstand at verdien av deres forbruk er blitt mest redusert. For enslige 45-64 år utgjorde forbruket i 1989/91 bare 85 prosent av hva det var i 1986/88. Nedgangen for enslige under 45 år var på 6 prosent.

For andre husholdningsgrupper - par med og uten barn, og flerfamiliehusholdninger - var nivået på de samlede forbruksutgiftene enten det samme eller litt lavere.

Rekordhøy utgiftsandel til bolig, rekordlav andel til matvarer

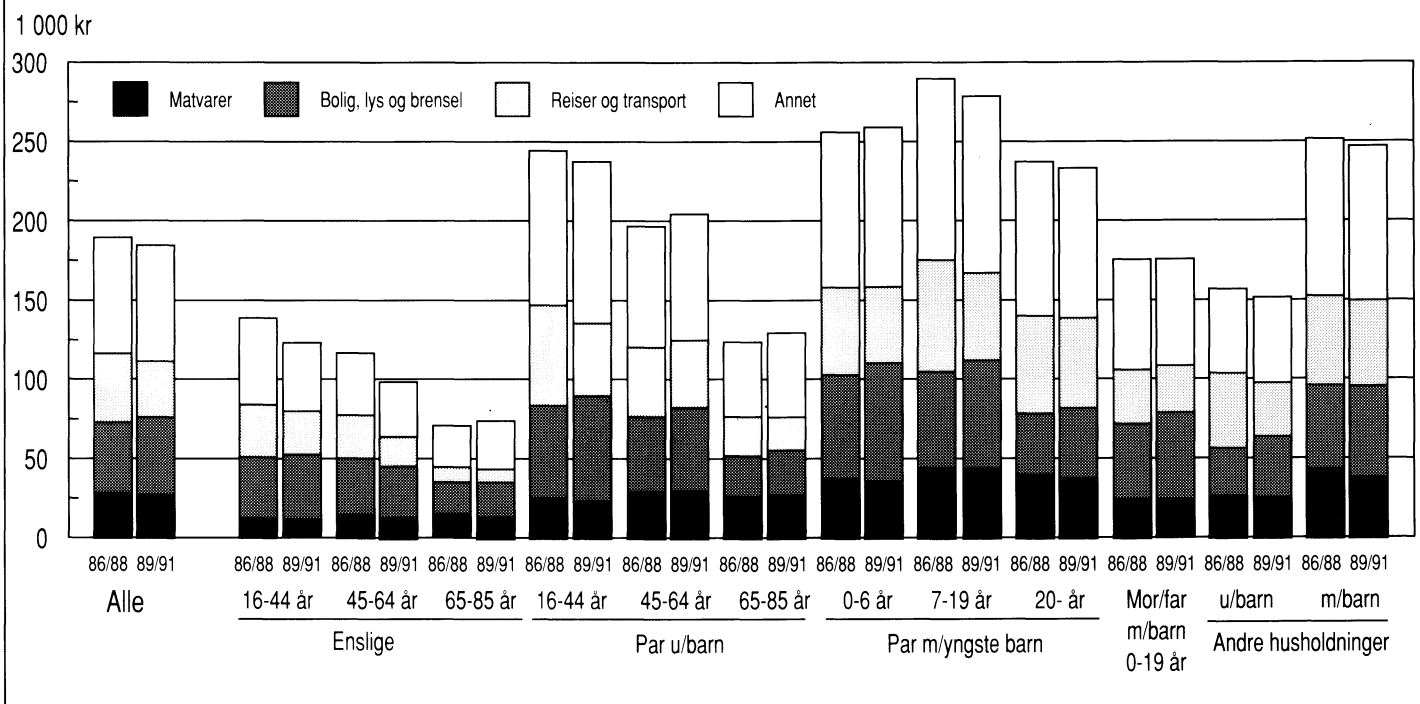
Om det har vært liten bevegelse i nivået på utgiftene, så har sammensetnin-

gen endret seg. To viktige utviklingslinjer har fortsatt inn i den siste treårsperioden. Det gjelder for det første utgiftene til bolig, lys og brensel, som har tatt en stadig økende andel av forbruket. I gjennomsnitt steg boutgiftsandelen fra 23,4 prosent i 1986/88 til 26,5 prosent i 1989/91. Nivået varierer, men en parallell økning gjorde seg gjeldende i alle grupper av husholdninger. Det er vekst i renteutgiftene og i husleieutgiftene som i det alt vesentlige har bidratt til utviklingen.

For det andre har matvareutgiftene aldri utgjort en så liten andel av husholdningsbudsjettet som nå. I 1958 gikk 39,9 prosent av utgiftene til matvarer. Siden da har andelen stadig blitt redusert. Den gikk forholdsvis mye ned på midten av 80-tallet og var i 1986/88 15,1 prosent. I 1989/91 gikk matvareandelen ytterligere noe ned, til 14,8 prosent. Det er et poeng at den siste reduksjonen fant sted samtidig som verdien av det samlede forbruket også gikk noe tilbake.

At en lavere andel av forbruket går til mat, betyr ikke at nordmenn spiser mindre enn før. Korrigert for prisutviklingen ligger nemlig gjennomsnittlig matvareutgift pr. person på omtrent samme nivå. Matvareutgifter omfatter i denne forbindelse mat som blir kjøpt inn til hjemmet, og dekker dermed ikke mat som kjøpes i kantine, kafé, restaurant mv. Det at ensliges andel av alle husholdninger økte fra 30,5 prosent i 1986/88 til 31,5 prosent i 1989/91 forklarer noe av den observerte reduksjonen i matvareandel. Enslige spiser oftere ute enn an-

Figur 1
Utgifter pr. husholdning pr. år i ulike husholdningsgrupper, etter vare- og tjenestegruppe. 1986/88 og 1989/91. 1991-kroner

dre grupper. Bruttoutgiftene til mat har således knapt endret seg i det hele tatt siden 1986/88.

Nedgangen i bilomsetningen har påvirket forbruksmønstret

Utgifter til reiser og transport har vært, og er, en stor post på husholdningsbudsjettet. Posten omfatter bl.a. kjøp og drift av private transportmidler, hvorav bilen er det klart viktigste. Rundt midten av 80-tallet "eksploderte" bilsalget, noe som slo sterkt ut i samlede forbruksutgifter. I 1986/88 kostet bilen hver husholdning i gjennomsnitt 30 000 kroner pr. år, uttrykt i 1991-priser. Dette svarte til 15,8 prosent av alle forbruksutgifter. Tilsvarende størrelser for 1989/91 var 23 000 kroner og 12,5 prosent. Endringen henger nesten utelukkende sammen med nedgang i utgiftene til kjøp av bil. Folks bruk av bil går derimot ikke tilbake. Utgifter til drift og vedlikehold øker. Ettersom svikten i bilomsetningen har som konsekvens at bilenes gjennomsnittsalder går opp, er det naturlig at det gir seg utslag i økte reparasjons- og vedlikeholdutgifter.

Pensjonistgruppene har ikke blitt berørt i særlig grad av slike bevegelser. Mens reduksjonen i forbruksutgifter for andre grupper i grove trekk har fulgt nedgangen i utgiftene til bilkjøp, har pensjonistene hatt en mye jevnere utvikling i sitt forbruk.

Ingen endring i forbruksutgifter eksklusive bolig og bil

Etter det økonomiske "frisleppet" midt på 80-tallet, ble bremsene satt på mot slutten av tiåret med tiltak for å "kjøle ned" økonomien. I de senere årene har det vært fokusert på lavkonjunktur og innstramming. Økonomiske problemer for privatpersoner og husholdninger, så som gjeldskrise og arbeidsledighet, er viet stor oppmerksomhet. Forbruksundersøkelsens resultater bærer imidlertid ikke bud om noen særlig innstramming for husholdningene som helhet.

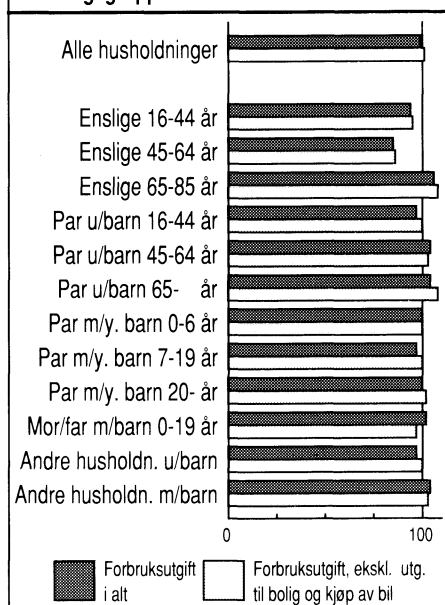
Som nevnt har verdien av gjennomsnittsforbruket gått ned, men denne reduksjonen ligger innenfor det som forklares av nedgangen i utgifter til kjøp av bil.

Boutgiftene har økt, men ikke bare på grunn av høye boligpriser og høy-

ere rentesatser. En del av økningen henger sammen med en standardheving av boligmassen.

Hvis vi holder de to nevnte postene utenom, og ser på utviklingen i res-

Figur 2
Forbruksutgift i alt og forbruksutgift eksklusive
utgifter til bolig og til kjøp av bil, i ulike hus-
holdningsgrupper. 1989/91. 1986/88=100

ten av forbruksutgiftene, så viser gjennomsnittet så å si ingen endring i verdi fra 1986/88 til 1989/91. Årlig utgift pr. person var hhv. 52 100 og 52 400 kroner i 1991-priser.

Forholdet mellom husholdningsgruppene var omtrent det samme som for utviklingen i det samlede forbruket. Pensjonistgruppene er "vinnerne". Både enslige og par hadde en økning i forbruk utenom bolig og bilkjøp på 8,0 prosent. Enslige under 65 år og enslige forsørgere er "taperne" i utviklingen, idet forbruket i disse gruppene er redusert. Enslige i alderen 45-64 år hadde et forbruk i 1989/91 som i verdi utgjorde bare 86,0 prosent av hva det var i 1986/88.

Alle andre husholdningsgrupper som barnefamilier, par uten barn og flerfamiliehusholdninger, hadde et forbruk pr. person på nesten eksakt samme nivå som i forrige treårsperiode. For brede grupper av befolkningen er det derfor ikke dekning for å si at det har vært noen innstramming med hensyn til volumet av det private forbruket. Bare for unge og middelaldrende enslige har endrede økonomiske betingelser gitt seg utslag i redusert forbruk.

En viktig faktor i totalbildet er den betydelige økningen i boutgiftene. Boutgiftene er ofte mer bundet enn andre typer utgifter. På kort sikt er det lettere å tilpasse forbruket sitt noe ved å redusere de daglige utgiftene enn ved å gå til det skritt å skifte bolig. Når boutgiftene øker samtidig som forbruket ellers skal opprettholdes uten vesentlig inntektsøkning, vil en rimeligvis oppleve en mer presset økonomi.

Jevnere fordeling?

Framstillingen i det foregående er tegnet med nokså bred pensel og det kan reises flere innvendinger mot den.

(i) Sammenslåing av flere år. Ting endrer seg raskt i våre dager og moderne "rastløshet" gir seg utslag i mindre stabile forbruksvaner. Ved å slå sammen tall for tre år, utviskes årlige endringer/svingninger. Dette er spesielt aktuelt når endringene går i ulik retning. Forbruksundersøkelsene registrerte en nedgang i forbruket både i 1989 og 1990, mens det fra

1990 til 1991 var en betydelig vekst. Det gjenstår å se hvilken retning utviklingen har tatt i 1992. Tall for privat konsum fra Nasjonalregnskapet indikerer at oppgangen i 1991 var midlertidig og at det ikke var noen videre vekst i 1992.

(ii) Framstillingen bygger på gjennomsnitt for store grupper. Endringer i gjennomsnittet for en gruppe sier lite om hva som skjer med hensyn til fordeling innen gruppen. For eksempel kan det finne sted en polarisering i form av at både andelen med lavt forbruk og andelen med høyt forbruk øker uten at gjennomsnittet endrer seg.

Det er forbundet med betydelige problemer å beskrive fordelinger ut fra forbruksundersøkelsens materiale. Ettersom metoden har vært den samme over en årrekke, vil en imidlertid kunne avdekke endringer i fordelingen.

De tallene vi har sett på, tyder ikke på økende spredning når det gjelder fordelingen av forbruksutgiftene mellom husholdningene. I 1986/88 hadde 11 prosent av husholdningene et beregnet årlig forbruk under 50 000 1988-kroner, som tilsvarer 56 300 1991-kroner. Gjennomsnittsforsbruket var 39 000 kroner (1991-priser). I 1989/91 var de tilsvarende tallene 60 000 kroner og 43 800 kroner.

De 10 prosentene som brukte mest, hadde i 1986/88 et årlig forbruk på minst 360 000 kroner. Tilsvarende grense i 1989/91-materialet var 350 000 kroner. Samtidig lå midtpunktet i fordelingen, medianen, på hhv. 160 900 og 158 400 kroner.

At de øverste 10 prosentene brukte mye i 1986/88 henger sammen med høye utgifter til kjøp av bil, noe som for manges vedkommende var lånefinansiert. Det virker derfor rimelig at forbruket i denne enden av skalaen ville gå ned i tråd med reduksjonen i kjøp av bil. Det er mer interessant at vi ikke finner noen reduksjon i gjennomsnittlig forbruk i den andre enden av fordelingen, blant dem med lavest forbruk. En foreløpig tolkning av dette kan være at de som virkelig er rammet av gjeldskrise, utgjør en så vidt liten gruppe at de ikke påvirker tallene for de laveste 10 prosent.

Resultatene indikerer så langt at fordelingen av forbruksutgiftene mellom husholdningene er blitt noe jevnere fordelt. Det må imidlertid presiseres at dette er sagt med tanke på alle husholdninger sett under ett. Den totale utviklingen er en sum av utviklingen i undergruppene, som kan ha hatt ulikt forløp. Denne problemstillingen står inntil videre åpen.

Litteratur

Epland, Jon (1992): "Alderspensjonisters inntekter - Ikke bare alderstrygd". *Samfunnsspeilet* nr. 3. Statistisk sentralbyrå.

Stein Opdahl er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for intervjuundersøkelser.

Store levekårsforskjeller mellom grupper av enslige forsørgere

Else Flittig og Jorunn Lajord

Forskjellene i levekår er store mellom grupper av enslige forsørgere, men også mellom enslige forsørgere og andre grupper, for eksempel par med barn. Enslige forsørgere med overgangsstønad har jevnt over de dårligste levekårene, mens enslige forsørgere med bare stønad til barnetilsyn har gjennomgående like gode og i noen tilfeller bedre levekår enn par med barn. Enslige forsørgere uten stønad er i en mellomstilling.

Det er etter hvert blitt rundt 100 000 enslige forsørgere i Norge. I 1991 mottok mer enn 98 000 enslige forsørgere utvidet barnetrygd. Det er 19 prosent av alle barnefamilier med barn under 16 år, og andelen er økende: i 1981 var bare 12 prosent av alle barnetrygdmottakere enslige forsørgere.

Opplysningene i artikkelen bygger på en tilleggsundersøkelse om enslige forsørgeres levekår i forbindelse med Levekårsundersøkelsen 1991. Enslige forsørgere er her definert som personer som ikke lever i parforhold, og med barn under 16 år. Til sammenligning vil vi se på par med barn (både ektepar og samboerpar).

Vi skal i denne artikkelen se på noen aspekter ved levekårene blant enslige forsørgere, og da hovedsakelig områder der forskjellene i levekår mellom de ulike gruppene er størst.

Før vi ser nærmere på forskjeller i levekår, gir vi en mer definisjonsmessig beskrivelse av ulike grupper av enslige forsørgere. Deretter ser vi på forskjeller i økonomi. En husholdnings økonomi sier ikke direkte noe om husholdningens levekår, men økonomien vil kunne sette begrensninger for hva slags levekår husholdningen kan oppnå. Videre vil vi se på faktorer som kan ha betydning for

husholdningens økonomi. Det er faktorer som utdanningsnivå, sysselsetting, arbeidstidens lengde og arbeidsledighet. Vi ser også på forskjeller i alder, fordi dette kan ha betydning for forskjeller i utdanningsnivå.

Ulike grupper av enslige forsørgere

Vi vil konsentrere oss om følgende tre grupper av enslige forsørgere: De som mottar overgangsstønad, de som bare mottar stønad til barnetilsyn og de som ikke mottar noen av disse stønadene. Disse gruppene utgjør henholdsvis 43, 15 og 42 prosent av utvalget. Overgangsstønad og stønad til barnetilsyn er ytelser fra folketrygden som ytes til ugifte, skilte og separerte forsørgere. Overgangsstønad ytes til enslige forsørgere som ikke kan forsørge seg selv, helt eller delvis, ved eget arbeid pga. omsorg for egne barn. Stønad blir avkortet i forhold til egen inntekt. Stønad til barnetilsyn ytes til dem som pga. arbeid eller utdanning må overlate det daglige tilsyn av barnet til andre. Retten til begge disse stønadene faller vanligvis bort når det yngste barnet er gått ut av 3. klasse i grunnskolen, det vil si at barnet er rundt 10 år. 65 prosent av de som mottar overgangsstønad hadde denne som viktigste inntektskilde

i 1990. Andre enslige forsørgere har som oftest inntektsgivende arbeid som hovedinntektskilde.

Store forskjeller i enslige forsørgeres økonomi

En betydelig høyere andel av enslige forsørgere med overgangsstønad har vanskelig økonomi i forhold til andre enslige forsørgere (figur 1). De som mottar overgangsstønad har vanskeligere for å klare en uforutsett regning på 2 000 kroner (73 prosent mot 43 prosent av andre enslige forsørgere), og langt flere mottar sosialhjelp (49 prosent) sammenlignet med andre enslige forsørgere (15 prosent).

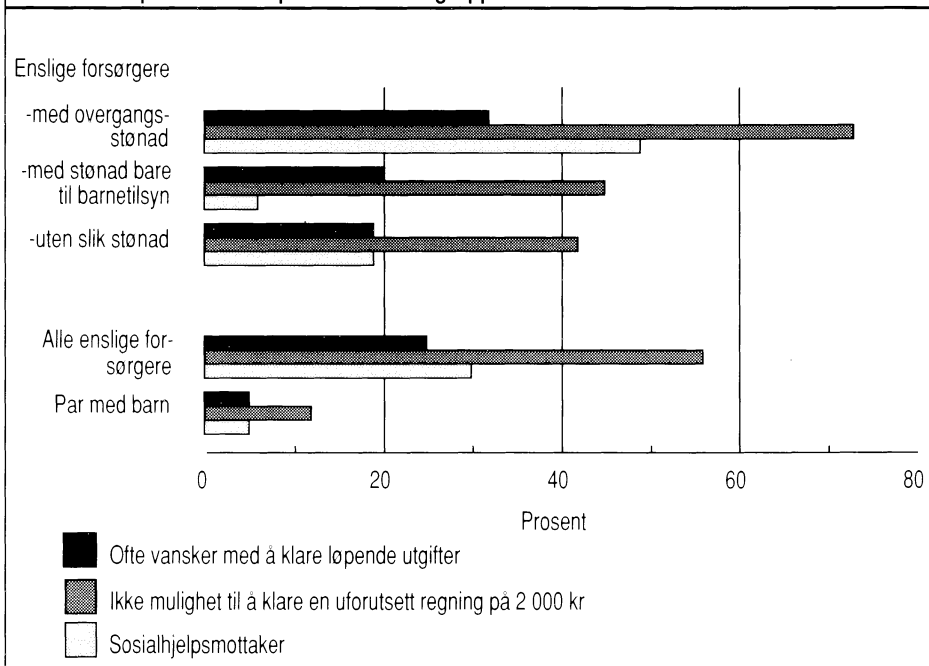
Økonomiske problemer forekommer også vesentlig oftere blant enslige forsørgere enn blant par med barn (jf. figur 1).

Forskjellene i økonomi er også store mellom enslige mødre og enslige fedre. Hele 59 prosent av enslige mødre klarer ikke en uforutsett regning på 2 000 kroner, mens bare 26 prosent av fedrene har slike problemer. Det er også en vesentlig større andel enslige mødre som mottar sosialhjelp (32 prosent) enn enslige fedre (8 prosent).

Det er imidlertid mange flere enslige mødre enn enslige fedre. I dette utvalget utgjør de enslige mødrene 91 prosent. Dette innebærer at selv om det er store forskjeller i økonomi mellom enslige mødre og enslige fedre, så blir ikke forskjellen mellom enslige forsørgere og enslige mødre så stor.

Mange lesere vil her kanskje mene at det av denne grunn ville være riktigst å sammenligne enslige mødre med gifte/samboende mødre. Når det gjelder forskjeller i økonomi spiller det liten rolle om vi sammenligner uten å skille mellom kjønnene eller

Figur 1
Økonomiske problemer for personer i ulike grupper. Prosent

om vi sammenligner enslige mødre med gifte/samboende mødre. Dette fordi vi her ser på *husholdningens økonomi*. Når vi i det videre ser på utdanningsnivå, sysselsetting og de andre faktorene vi mener kan ha betydning for forskjellene i økonomi, vil vi teoretisk sett kunne få ulikt resultat avhengig av om vi kun sammenligner

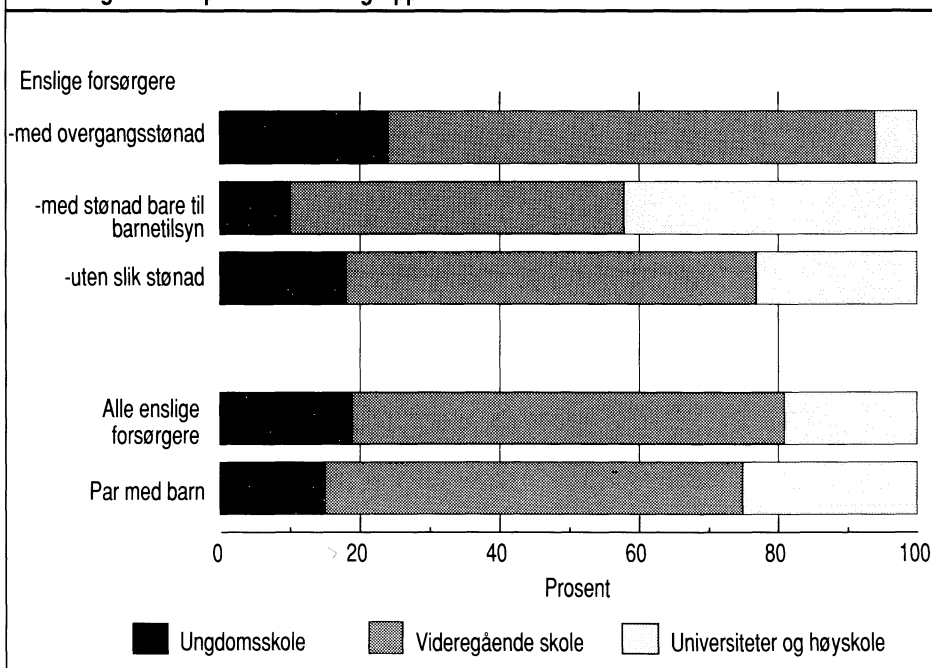
kvinner eller om vi ser på kvinner og menn samlet. Dersom målet med analysen var å si noe om utdanningsnivå, sysselsetting m.m. isolert, ville det riktige være å sammenligne separat for kvinner og menn. Her ønsker vi imidlertid å si noe om forskjeller i disse faktorene relatert til forskjellene i økonomi som altså gjel-

der hele husholdningen. Et eksempel: datamaterialet vårt viser at menn i parforhold har en høyere sysselsettingsandel enn kvinner i parforhold. Ser vi på gruppen par i alt får vi altså en høyere sysselsettingsandel enn om vi kun ser på gifte/samboende mødre. For å få en idé om sysselsettingsandelens betydning for parets økonomi må vi imidlertid se på sysselsettingsandelen for par i alt.

Enslige forsørgere med overgangsstønad er unge

Ulik alder kan være en av forklaringsene på forskjellene i økonomiske levekår mellom enslige forsørgere. Enslige forsørgere som mottar overgangsstønad er yngst; tre av fire er mellom 20 og 34 år. Av de som bare mottar stønad til barnetilsyn er fire av fem mellom 25 og 39 år, mens av enslige forsørgere som ikke mottar stønad er fire av fem mellom 30 og 44 år. I og med at barnas alder har betydning for rettigheter til stønad, vil alderen til barna variere med hva slags stønad ertsligforsørgeren får. 80 prosent av barna til de som mottar overgangsstønad, er under 10 år, mens 72 prosent av barna til de som bare mottar stønad til barnetilsyn og 14 prosent av barna til de som ikke mottar stønad, er under 10 år.

Figur 2
Utdanningsnivå for personer i ulike grupper. Prosent

Få enslige forsørgere med overgangsstønad har høy utdanning

Enslige forsørgere med overgangsstønad har gjennomgående lav utdanning. Bare 6 prosent har utdanning på universitets- og høyskolenivå (figur 2). Enslige forsørgere som bare mottar stønad til barnetilsyn har høyt utdanningsnivå, også høyere enn par med barn. Hele 42 prosent har utdanning på universitets- og høyskolenivå. Blant par med barn er det 25 prosent som har så høy utdanning.

Det lave utdanningsnivået blant enslige forsørgere med overgangsstønad kan ha sammenheng med den store andel unge i denne gruppa. Hele 24 prosent av dem er imidlertid i gang med en utdanning ut over grunnskolen. Tilsvarende er 7 prosent av dem som bare mottar stønad til barnetilsyn, 6 prosent av dem som ikke mottar stønad og 4 prosent av

par med barn, i gang med en utdanning.

Høy sysselsettingsandel blant dem med bare stønad til barnetilsyn

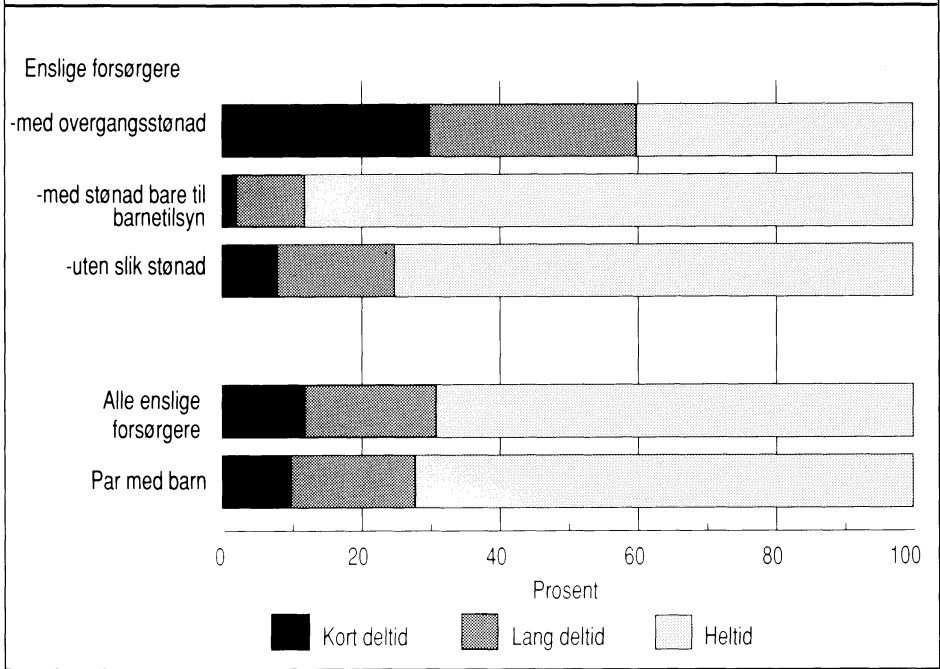
Alder og utdanning kan ha betydning for tilknytning til arbeidslivet. Andelen sysselsatte er høyest blant enslige forsørgere med bare stønad til barnetilsyn, som altså er noe eldre og har høyere utdanning enn enslige forsørgere med overgangsstønad. 97 prosent av disse er sysselsatt, mens bare 38 prosent av enslige forsørgere med overgangsstønad er sysselsatt. Blant dem som ikke mottar stønad er 77 prosent sysselsatt, og blant par med barn er 87 prosent sysselsatt.

Arbeidstidens lengde varierer blant de enslige forsørgerne som er sysselsatt. Blant enslige forsørgere som bare mottar stønad til barnetilsyn, jobber 88 prosent av de ansatte heltid, som vil si fra 35 timer eller mer pr. uke. Av ansatte enslige forsørgere uten stønad og ansatte enslige forsørgere med overgangsstønad jobber henholdsvis 75 og 41 prosent heltid (figur 3). Tilsvarende tall for par med barn er 72 prosent.

Ikke bare arbeidstidens lengde, men også gjennomsnittslønn har betydning for økonomien. Enslige forsørgere med stønad til barnetilsyn har høyest gjennomsnittslønn av de ansatte enslige forsørgerne. De fikk 92 kroner i timelønn, mens ansatte som mottar overgangsstønad, som jobber mye deltid, har lavest timelønn med 69 kroner timen. Til sammenligning hadde enslige forsørgere uten stønad 87 kroner i timelønn og par med barn hadde 94 kroner timen.

Enslige forsørgere med overgangsstønad har altså lav sysselsettingsandel og lav lønn, og når de først jobber, skjer dette oftest på deltidsbasis. Dette har sammenheng med den typen stønad de mottar. Siden overgangsstønad blir avkortet i forhold til egen inntekt, vil ikke de som mottar overgangsstønad kunne ha høy inntekt. Det vil som regel si at de ikke arbeider, arbeider deltid og/eller har lav timelønn. Stønad til barnetilsyn ytes til dem som arbeider eller studerer. De som bare mottar stønad til barnetilsyn vil da nettopp være de

Figur 3
Arbeidstidens lengde for ansatte i ulike grupper. Prosent

som arbeider så mye, og har så høy inntekt at overgangsstønaden har falt bort.

Arbeidsledigheten er betydelig mindre blant enslige forsørgere som bare mottar stønad til barnetilsyn. 6 prosent av disse var arbeidsledige i 1990. Blant par med barn hadde 11 prosent vært arbeidsledige i løpet av 1990. Det samme hadde 11 prosent av enslige forsørgere uten stønad, mens 26 prosent av enslige forsørgere med overgangsstønad hadde vært arbeidsledige i løpet av 1990. Arbeidsledige er her personer som ufrivillig var uten arbeid, regnet i prosent av de som hadde inntektsgivende arbeid i 1990.

Behovet for kontakt med arbeidslivet har ikke bare med økonomi å gjøre. Det å ha en jobb har for mange en verdi i seg selv. 93 prosent av alle enslige forsørgere mener at det er svært viktig for dem å ha et arbeid. Holdningen til arbeid avhenger noe av hva slags ytelse de mottar, men for alle grupper er det et klart flertall som poengterer viktigheten av å ha et arbeid.

Vi har tidligere påpekt at enslige forsørgere med overgangsstønad har dårligere økonomi enn andre enslige forsørgere. Vi vil nå se på de ulike indikatorene for levekår der forskjellen

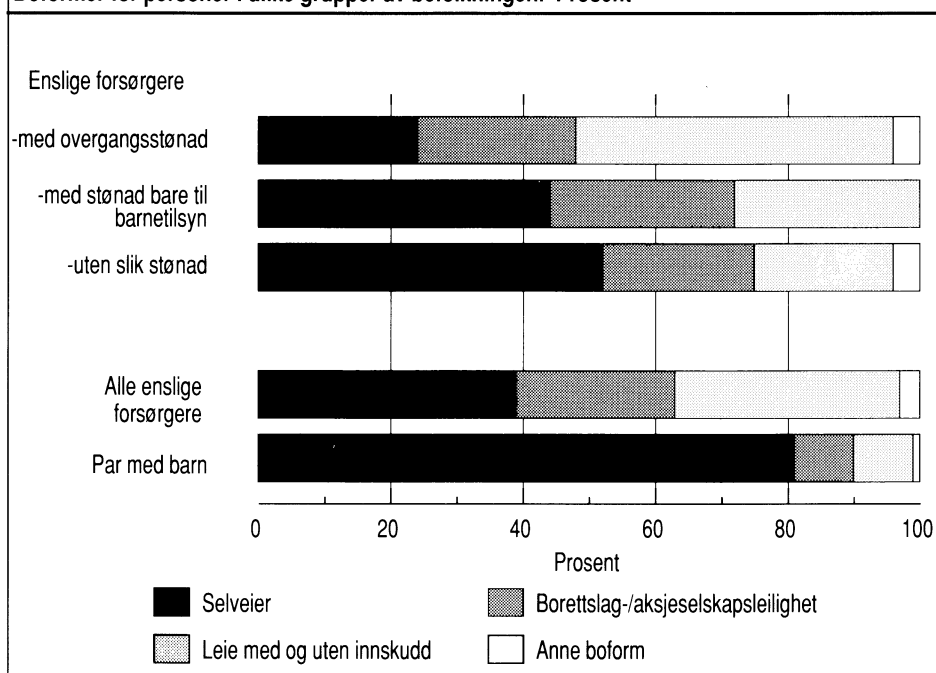
mellom gruppene er størst, og der forskjellene kan ha sammenheng med forskjeller i økonomi.

Heller ikke her skiller vi mellom kvinner og menn. For enslige forsørgere blir som nevnt resultatet omtrent det samme om vi ser på enslige forsørgere i alt eller enslige mødre. Dette fordi det er så få enslige fedre i forhold til enslige mødre. Enslige fedre skiller seg imidlertid merkbart ut fra enslige mødre både ved at de har høyere utdanning, er eldre, har større barn, bedre økonomi og generelt bedre levekår enn enslige mødre. I og med at det er få enslige fedre i forhold til enslige mødre i befolkningen, noe som også gjenspeiler seg i vårt utvalg, blir det for få enslige fedre i utvalget til at vi kan dele disse inn etter stønadstyper.

Når det gjelder par, har vi tilstrekkelig med data til å skille mellom kvinner og menn, men her viser det seg at det er liten forskjell mellom kjønnene for de aktuelle levekårsaspektene vi ser på. Vi skiller derfor heller ikke her mellom kjønn.

Færre med bil og fritidsbolig
Det er svært vanlig for barnefamilier å ha bil. 96 prosent av par med barn disponerer bil, mens det blant enslige forsørgere med overgangsstønad bare

Figur 4
Boformer for personer i ulike grupper av befolkningen. Prosent

er 53 prosent som disponerer bil. Det er imidlertid betydelig flere som disponerer bil blant de med stønad til barnetilsyn og de uten stønad, henholdsvis 88 og 80 prosent. Forskjeller finner vi også i andelen som eier fritidsbolig. 2 prosent av enslige forsørgere med overgangsstønad eier fritidshus. Blant de med stønad til barnetilsyn og de uten stønad eier henholdsvis 12 og 16 prosent fritidshus, mens det er 22 prosent av par med barn som eier fritidshus.

En av tre enslige forsørgere er leieboer

Selveierbolig er den dominerende eierform til bolig i Norge. 81 prosent av par med barn bor i selveid bolig. Dette gjelder imidlertid ikke for enslige forsørgere. Av figur 4 går det fram at det er færre blant enslige forsørgere som bor i selveid bolig. Bare 24 prosent av enslige forsørgere med overgangsstønad bor i selveid bolig. En like stor prosent eier bolig gjennom borettslag, aksjeselskap e.l. For de med overgangsstønad er det altså mest vanlig å leie boligen. De bor da i en obligasjonsleilighet, tjenestebolig eller på framleie.

Standarden på boligen varierer. Det er færre enslige forsørgere med overgangsstønad enn andre enslige for-

sørgere som bor i moderne boliger, det vil si boliger uten kalde og fuktige rom, og hvor boligen samtidig har bad og WC. Henholdsvis 77 og 90 prosent bor i moderne bolig. Boligstandard er altså høy også blant enslige forsørgere. Blant par med barn er det 92 prosent som bor i moderne bolig.

Helse

Andelen med nervøse lidelser er betraktelig høyere blant enslige forsørgere enn blant par med barn. Hele 16 prosent av enslige forsørgere med overgangsstønad og 11 prosent av de uten stønad hadde hyppige symptomer på nervøse lidelser, mot 3 prosent blant par med barn. Blant enslige forsørgere med bare stønad til barnetilsyn, hadde 6 prosent hyppige symptomer på nervøse lidelser. For andre sykdommer og lidelser synes helsetilstanden blant enslige forsørgere å være omtrent som for par med barn.

Aktiv fritid blant enslige forsørgere med stønad til barnetilsyn

Enslige forsørgere som bare mottar stønad til barnetilsyn er mer aktive konsumenter av kulturtilbud og underholdning enn så vel andre enslige forsørgere som par med barn. 80 pro-

sent av de med barnetilsyn har deltatt i kulturelle aktiviteter og 98 prosent i underholdningsaktiviteter. Barn av denne gruppen enslige forsørgere er også noe mer aktive på disse områdene enn andre barn.

Til sammenligning hadde bare 54 prosent av de med overgangsstønad, 64 prosent av de uten stønad og 62 prosent av parene med barn, deltatt i kulturelle aktiviteter. Tilsvarende tall for underholdningsaktiviteter er 92, 89 og 87 prosent. Som vi tidligere har sett, har de med stønad til barnetilsyn høy utdanning. Kultur- og medieundersøkelsen 1991 viser også at de med høyere utdanning bruker kulturtilbudene i betydelig større grad enn personer med lavere utdanning (Vaage 1992).

Enslige forsørgere er utsatt for vold

Blant enslige forsørgere hadde 8 prosent vært utsatt for vold i løpet av 1990 og 14 prosent hadde vært utsatt for trussel om vold. Tilsvarende tall for par med barn er henholdsvis 2 og 4 prosent. Enslige forsørgere er altså vesentlig mer utsatt for vold enn befolkningen ellers.

Litteratur

Vaage, Odd Frank (1992): "Ungdom og høyt utdannede de mest aktive kulturbrukerne". *Samfunnsspeilet* nr. 2.

Else Flittig er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for helse, trygd og sosiale forhold.

Jorunn Lajord er konsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for helse, trygd og sosiale forhold.

"Ola var fra Sandefjord". Bor han der fortsatt som 40-åring?

Vi følger to årskull gjennom norske byer fra de var 15 år

Kjetil Sørli

For å svare på spørsmålet i overskriften: Det er ikke usannsynlig. To av tre gutter fra Sandefjord bor nå i byen som 40-åringer. Det er også litt over 40 prosent sannsynlig at Ola har bodd der sammenhengende siden han var 15 år. Omtrent hver fjerde Sandefjord-gutt har på samme tid flyttet ut, men er senere kommet tilbake. Omtrent hver tredje har flyttet uten å komme tilbake.

I denne artikkelen ser vi flytting til og fra alle landets byer i dette 25-årsperspektivet. Vi har fulgt alle bevegelser over kommunegrensene for to hele naboårskull, fra de gikk på ungdomsskole som 15-åringer til de fylte 40 år. Vi ser på jenter og gutter hver for seg, og vi sammenligner ulike byer.

Norge har 46 kommuner med bystatus. Disse har noen funksjoner og oppgaver i samfunnet som andre kommuner ikke har i samme grad. En av de viktigste er å fungere som læresteder og treningsarena for ungdom og unge voksne fra alle deler av landet. For hver ny generasjon som har kommet opp i de voksnes rekke i dette århundret, har stadig flere brukt byene til å skaffe seg utdanning, yrkeserfaring og sosial kontakt i tidlig voksenliv.

Blant dagens 40-åringer har tre av fire (72 prosent menn og 79 prosent kvinner) vokst opp eller vært registrert bosatt i en eller flere av landets byer, i kortere eller lengre tid, fra de var 15 til de var 40 år. Mange flytter imidlertid videre når opplæringsfasen er over. Hver fjerde kvinne og hver femte mann vokst opp utenfor by, er likevel å finne i en av bykommunene som 40-åring. Blant personer som er yngre enn dagens 40-åringer ligger disse andelene imidlertid an til å øke.

Med utgangspunkt i flyttebevegelsene for årskullene født i 1949 og 1950 gjennom aldersfasen 15-40 år, peker jeg bl.a. ut hvilke som er de mest typiske "innflytterbyene" i livsløpsperspektiv. Jeg ser også på hvordan de unge fra hver by blir fordelt på bofaste, tilbakeflyttere og fraflyttede. Artikkelen behandler i store trekk bare innenlandsk flytting, og holder med noen unntak inn- og utvandring utenfor betraktning.

Livsløpsperspektivet

Kommentarer om bosettings- og flytteutvikling, f.eks. i de regionalpolitiske debattene i media, er ofte basert på årsstatistikker og summariske oversikter over siste års endringer i inn- og utflyttingstall. Svært ofte legges bare flyttedifferanser (nettoflyttetall) til grunn for vurderinger. Løsrevne årlige tall er imidlertid lite egnet som grunnlag for å gi innsikt i hvordan flytting inngår som ledd i karriere- og handlingskjeder i ulike faser av livet. Selv om det bare er fire-fem prosent av befolkningen som flytter hvert år, har det store flertall en tendens til å skifte kommune minst en gang i løpet av livet. Ved analyse gir det derfor ofte liten mening å skille mellom personer som på et tidspunkt

og alderstrinn flytter og de som på samme tid og alder ikke gjør det.

Kombinasjonen av oppvekststed og livsfase er sterkt utslagsgivende for hvordan flytteomfordelingen av et stedlig ungdomskull utvikler seg. I flytteanalyse bør vi derfor legge livsløpsperspektivet til grunn, med utgangspunkt i fødested eller oppvekststed. For å få et godt grep på tidsutviklingen, bør vi deretter sammenligne og sette sammen livsløpsprosessene årskull for årskull, observert da kullene til ulike tider passerer gjennom den samme aldersfasen. En komplett tidsserieanalyse består i å gjenta slike sammenligninger for mange aldersfaser.

Styrken ved tilnærmingmåten er at alle bevegelser for et helt årskull på landsbasis kan følges over en lang periode. Metoden kjennetegnes altså av helhet og bredde, men gir ikke dybdeanalyse i den forstand at mange variable trekkes inn for å forklare forløpene. Men det geografiske og demografiske helhetsperspektivet kan utnyttes ved utformingen av slike analyser på lokalt nivå, og ikke minst gi pekepinn om generaliserbarhet og geografisk overførbarhet av resultater.

Datamaterialet er individuelle opplysninger og flyttemeldinger fra Det sentrale personregister (DSP) om alle som har vært registrert bosatt i Norge siden 1964. Det er koblet til opplysninger om utdanning, yrke og ekteskapeleg status fra folketellingene for alle som bodde i landet på tidspunktene 1960, 1970 og 1980 (Lahn 1991).

Flertallet av 40-åringene bor i andre kommuner enn der de vokste opp

Ved å følge dagens 40-åring fra de var på ungdomsskolestadiet på midten av 60-tallet, og 25 år fram, kan vi besvare spørsmål av typen: Hvor mange nykommere finner vi blant 40-åringene i hver by? Hvor mange bysbarn har flyttet ut, kommet tilbake eller forblitt bofaste? Hvor mange har vært "på besøk", dvs. flyttet inn og deretter videre igjen i løpet av aldersfasen? Figur 1 gir svar på det første spørsmål, tabell 1 på de øvrige. Innen de fylte 40 år hadde 56 prosent av kvinnene og 45 prosent av mennene født rundt 1950 bosatt seg utenfor den kommunen de bodde i som 15-åring. Når innvandrede fra de samme kullene regnes med, er 58 prosent kvinner og 48 prosent menn nykommere. I landets 46 byer sett under ett er kvinnes andel noe lavere, med nykommerandeler på 49 prosent for menn og 54 prosent for kvinner. Det lavere tallet for kvinner skyldes ikke lavere kvinneinnflytting til byer enn til landkommuner, men at byene beholder flere av sine egne jentebarn enn de andre kommunene.

Nykommerandeler og nykommernivå

Med "innflytterby" vil de fleste forstå en by som har høye innslag av innflyttere i befolkningen. Nykommerandelen målt ved andelen 40-åring i byen som ikke bodde der som 15-åring, kan være et naturlig mål på dette. Nykommerandelen er imidlertid et vanskelig tolkbart mål, fordi den både blir påvirket av fraflytting og tilflytting. Selv byer med lav nyinnflytting kan bli en "innflytterby", dersom tilstrekkelig mange bysbarn flytter ut. En nykommerandel på over 50 prosent øker sterkere ved at enda et av bysbarna flytter ut, enn ved om det flytter nok en nykommer inn. Nykommerandelen er altså mer et mål på "demografisk omskiftelighet" enn på faktisk nyttilflytting i en region.

Et alternativt mål for å skille innflytterbyer fra hverandre er derfor tallet på nykommere, målt i forhold til barnekullet i byen i utgangspunktet (nykommerandelen er det samme målet på slutt-tidspunktet). Vi får da et mål som vi kan kalle byens "nykommerni-

vå", som holder betydningen av fraflytting utenfor. Det gjør det også mulig å sammenligne tallet på nykommere over en livsfase med fraflytting, tilbakeflytting og bofasthet i løpet av fasen. Figur 1 viser nykommerandelene for hvert kjønn i hver by, mens tabell 1 viser nykommernivå (NYK) og videreflytternivå (VID) i samme 25-årsperspektiv. Tabell 1 viser også hvordan ungdomsskolekullet i hver by er fordelt på bofaste (BOF), tilbakeflyttere (TBF) og fraflyttede (FRA) etter at livsfasen 15-40 år er blitt gjennomlevd.

Flyttelekkasje og flyttegevinst som livsløpsfenomen

I fortsettelsen vil vi bruke både nykommerandelene og nykommernivået til å finne fram til de mest typiske "innflytterbyene". En tredje måte er å måle nettoendringene i kullet gjennom livsfasen, dvs. differansen mellom nykommernivået (NYK) og fraflyttingsnivået (FRA) for hver by (se kolonnene i tabell 1). Dette måler hvordan årskullene tappes ut eller bygges opp gjennom aldersfasen, og er altså et mål på flyttelekkasje og flyttegevinst i det lange løp.

Styrken ved et slikt mål er at det gir et reelt uttrykk for i hvilken grad en kommune klarer å opprettholde folketallet over tid - i motsetning til utviklingen i de summariske årlige nettoflyttetallene som så ofte presenteres. Årlige tall påvirkes av svingende kullstørrelser på lokalt og nasjonalt nivå, av regional skjevhet i aldersstruktur (ulik forgubbing), og av svingninger i mobiliteten totalt (Foss og Sørli 1989).

Ved å se alle livsfaser av en viss varighet i sammenheng over en fast periode med tilsvarende lengde, får vi identifisert fire geografiske hovedmønstre for omfordeling av årskullene. De aller fleste regioner og kommuner i landet kan karakteriseres ved et av disse (Mønnesland, Grimsrud, Sørli, Toresen 1992). Lager vi slike figurer etter livsfase og region for ulike perioder, oppdager vi at tidsvariasjonene for de fleste regioner kan beskrives som gradsforskjeller ved et av mønstrene. Oversikter av denne type gir basiskunnskap om hvordan befolkningen er blitt omfordelt gjennom ulike livsfaser på ulike steder til ulike

tider. Mangel på slik kunnskap har av og til ført til at debatten om hva det regionalpolitisk er mulig å oppnå av bosettingsendringer i løpet av en kort periode, kan bli preget av tilhørende mangel på realisme.

Vi kommer ikke mer tilbake til dette, men gir heller leserne mulighet til selv å studere lekkasjer og gevinster i byene gjennom 25-årsfasen. Dette gjøres altså ved å regne ut NYK-FRA i tabell 1. Flere byer har fått enorme gevinster over dette 25-årige livsspenet, mannsgevinsten til Tromsø på 65 prosent av utgangskullet, og kvinnegevinsten i Kongsberg på 57 prosent, er det høyeste. Omtrent tre fjerdedeler av byene har hatt flyttegevinst. Noen byer har imidlertid også hatt kraftig lekkasje. Vardø har mistet 32 prosent menn og 53 prosent kvinner, i forhold til størrelsen av ungdomskullet.

Mest typiske innflytterbyer: Holmestrand, Tromsø, Grimstad

35 av byene har nykommerandeler blant 40-årige kvinner mellom 45 og 65 prosent (figur 1), og de tre byene Molde, Lillehammer og Grimstad toppe lista med enda høyere nykommerandeler, på 66-68 prosent. I tillegg viser tabell 1 at Grimstad har mottatt nøyaktig like mange nykommere i løpet av fasen som det var skolejenter i kullet på utgangstrinnet, dvs. nykommernivået er lik 100. Ingen annen by kan oppvise maken. Nærmest finner vi Kongsberg og Holmestrand, omtrent jevnt med Lillehammer, Molde og Tromsø - alle med nykommernivå på 88-91 prosent av utgangskullet.

Større fraflytting av jenter vokst opp i Lillehammer og Molde, sammenlignet med de tre andre byene som er nevnt, fører til at nykommerandelen blir aller høyest der. Inkluderer vi ytterligere tre byer - Bodø, Kongsvinger og Sandnes - har vi nevnt alle som kan tenkes å bli kåret som den typiske norske innflytterby av jenter. Åtte av de ni nevnte byene har et nykommernivå av kvinner som overgår 80 prosent av kullstørrelsene på 15-årstrinnet. Under Sandnes på 79 prosent er det imidlertid langt mellom konkurrentene.

35 av byene har nykommerandeler for 40-årige menn mellom 35 og 55

Tabell 1. Tallet på 15-åringer i norske byer fordelt på bofaste (BOF), tilbakeflyttere (TBF) og fraflyttede (FRA) på 40-årstrinnet, etter 25 år. Tallet på nykommere (NYK) og videre flyttere (VID) i løpet av 25-årsfasen i hver by, alt målt i prosent av størrelsen på 15-årskullet for gutter og jenter

	Menn					Kvinner				
	Utgangsbef.			Fremmede		Utgangsbef.			Fremmede	
	BOF	TBF	FRA	NYK	VID	BOF	TBF	FRA	NYK	VID
Halden	50	21	29	32	60	51	17	32	40	72
Sarpsborg	47	20	33	37	61	42	23	35	49	67
Fredrikstad	23	20	57	42	94	16	15	69	49	123
Moss	34	21	45	59	133	26	23	51	73	131
Oslo	35	19	46	67	135	33	20	47	69	179
Kongsvinger	37	23	40	83	134	32	30	38	84	150
Hamar	26	22	52	55	121	26	21	53	69	167
Lillehammer	26	22	52	56	146	18	28	54	89	233
Gjøvik	35	19	46	44	82	28	22	50	49	122
Drammen	33	20	47	61	148	30	20	50	70	159
Kongsberg	48	20	32	74	130	42	24	34	91	113
Ringerike	40	20	40	36	71	32	22	46	49	92
Holmestrand	43	18	39	93	146	24	26	50	90	100
Borre	27	33	40	54	162	21	34	45	63	98
Tønsberg	23	32	45	57	106	15	28	57	64	145
Sandefjord	42	24	34	43	55	36	22	42	57	61
Larvik	32	36	32	38	48	26	38	36	47	53
Porsgrunn	29	25	46	46	86	22	22	56	54	105
Skien	41	22	37	50	78	34	25	41	56	97
Notodden	32	16	52	20	58	26	19	55	24	73
Risør	36	30	34	39	54	20	22	58	76	78
Arendal	48	22	30	44	57	42	18	40	55	82
Grimstad	42	26	32	71	107	26	26	48	100	122
Kristiansand	43	22	35	51	103	34	27	39	63	129
Mandal	36	25	39	43	62	22	26	52	53	59
Farsund	42	30	28	35	61	28	24	48	46	90
Flekkefjord	37	25	38	23	44	29	21	50	45	77
Eigersund	49	18	33	49	66	37	20	43	53	80
Sandnes	44	25	31	72	105	31	27	42	79	144
Stavanger	42	22	36	60	90	37	23	40	57	105
Haugesund	33	22	45	34	73	27	21	52	38	95
Bergen	47	20	33	35	79	38	24	38	41	118
Florø	32	33	35	42	82	17	29	54	57	101
Ålesund	42	20	38	38	82	32	26	42	47	128
Molde	34	25	41	50	148	21	20	59	88	269
Kristiansund	37	16	47	32	84	24	21	55	38	119
Trondheim	44	21	35	59	130	40	19	41	65	152
Steinkjer	30	23	47	28	60	17	23	60	39	76
Namsos	37	19	44	41	67	15	29	56	48	130
Bodø	43	21	36	78	174	25	28	47	85	198
Narvik	35	18	47	26	62	19	23	58	28	77
Harstad	38	24	38	55	123	23	27	50	71	148
Tromsø	53	19	28	93	146	38	21	41	88	178
Hammerfest	30	20	50	55	129	22	18	60	44	195
Vardø	25	13	62	30	154	14	14	72	19	114
Vadsø	33	19	48	59	188	22	19	59	66	180

Kommentar: For hver by er tallet på 15-årige gutter og jenter ved begynnelsen av fasen satt lik 100. For enkelhets skyld er de døde holdt utenfor, slik at summen av bofaste, tilbakeflyttere og fraflyttede for hver by og hvert kjønn nøyaktig summerer seg til 100 (Utgangsbefolkningen=BOF+TBF+FRA=100). Også nykommernivået (NYK) og videreflytternivået (VID) er skalert i forhold til kullstørrelsen ved inngangen til fasen. Videreflytterne er "besøkende" personer som har bodd i byen i en eller flere deler av fasen, men som ikke bodde der verken som 15-åring eller som 40-åring.

prosent (figur 1), dvs. ti prosentpoeng lavere på skalaen enn andelene blant flertallet av byene for kvinner. Holmestrand ligger høyest med nykom-

merandel på 60 prosent, men også Kongsvinger, Tromsø, Bodø og Oslo har andeler på 55 prosent eller over. Er det så noen av opplysningene i ta-

bell 1 som kan justere bildet? Ja, den høye bofastheten i Tromsø - hele 53 prosent av de 15-årige guttene har aldri flyttet fra byen, demper betydningen av et nykommernivå på hele 93 prosent av utgangskullet. Det samme har også Holmestrand, og disse to byene skiller seg klart ut. Tredje by i bildet er Kongsvinger, som har et nykommernivå på 83 prosent. Det er altså en viss avstand. Konkurransen byer i mellom er generelt mye svake-re enn for kvinner. I store sprang følger Bodø, Kongsberg, Sandnes og Grimstad - da er nevnt alle med nykommernivå som erstatter mer enn 70 prosent av utgangskullet i byene.

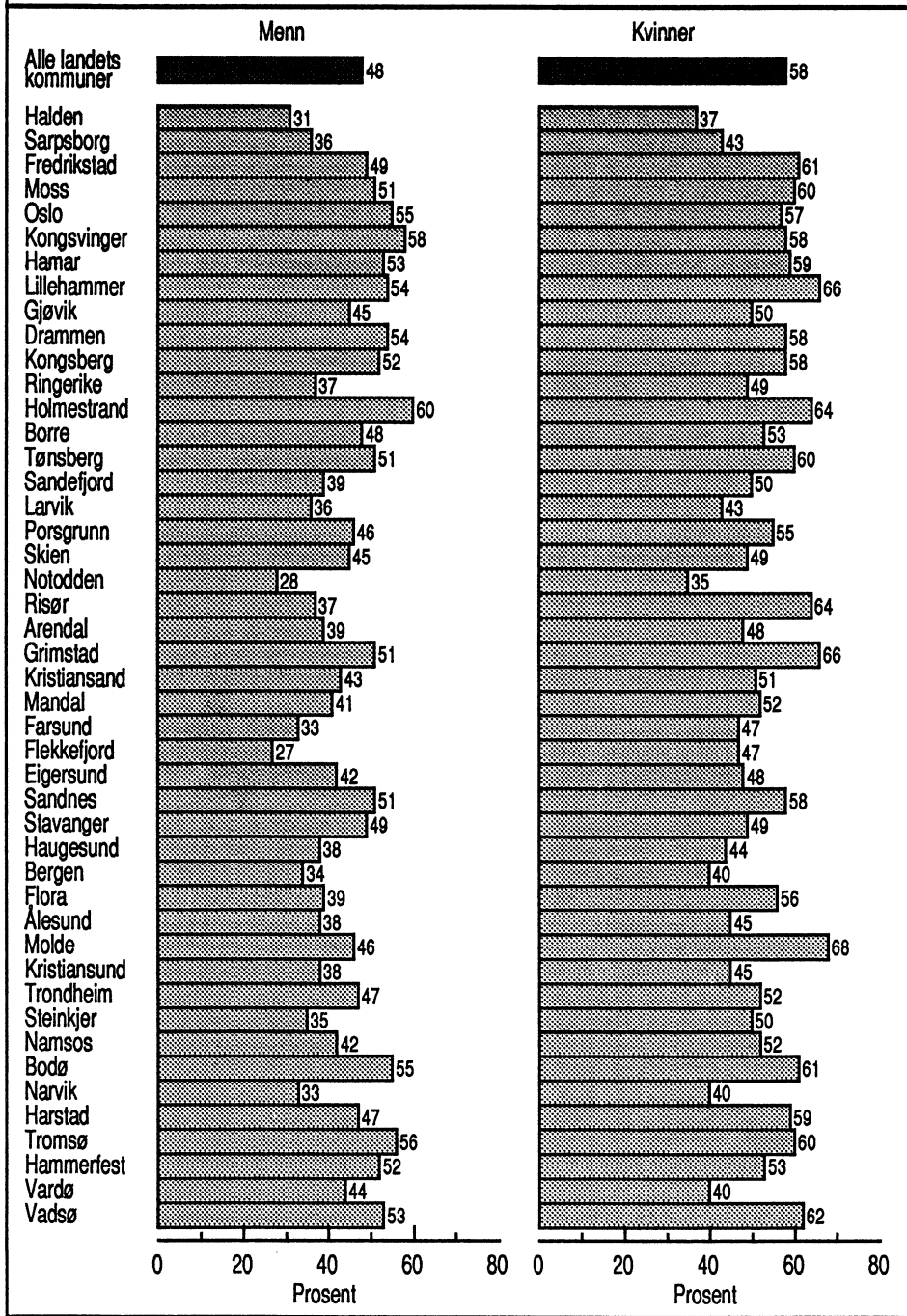
Når ingen av landets fem største byer er "med i konkurransen" om å bli innflytterby, ikke en gang for jenter, skyldes det først og fremst at storbyene har høy bofasthet. Unntaket er Oslo-guttene som er bare litt mer bofaste enn gjennomsnittet. Men selv om nykommerne til storbyene er flere enn i andre byer målt i absolutte tall, vil nykommernivået i storbyene vanskelig kunne bli så høyt som 80-90 prosent av kullstørrelsen i utgangspunktet. Grunnen er at byene rett og slett er for store, de utgjør for stor del av landsbefolkningen. Det bør imidlertid tilføyes at nettopp de årskullene vi her ser på, i mindre grad enn både forgjengere og etterfølgere, søkte mot storbyene i ungdomsfasen på 70-tallet. Årskullene født omkring 1960 ligger an til å få flere nykommere i storbyene enn dette, og disse kullene vil etter hvert rykke storbyene noe høyere opp på lista over innflytterbyer. Men storbyene vil altså vanskelig kunne toppe den.

Konklusjon: Lillehammer og Molde er bare jenteinnflytterbyer, guttene søker ikke mot disse to byene i spesielt stor grad. Skal vi utrope tre innflytterbyer av unge voksne, for begge kjønn sett under ett, må det bli Holmestrand, Tromsø og Grimstad.

Minst typiske innflytterbyer: Notodden, Vardø og Narvik

Fem byer har nykommerandel for kvinner på 40 prosent eller lavere. Notodden ligger lavest med 35 prosent nykommere blant sine 40-årige kvinner. De øvrige er Halden, Bergen, Narvik og Vardø. Halden og Bergen

Figur 1
Andel nykommere blant 40-åringer i norske byer, flyttet inn etter fylte 15 år.
Menn og kvinner, født 1949 og 1950. Prosent

har imidlertid også lav fraflytting, slik at nykommerandelen blir lav av den grunn. Nykommernivået for kvinner i disse to byene er omtrent 40 prosent (tabell 1). Når vi legger nykommernivået til grunn, er det også enkelt å peke ut de minst representative kvinneinnflytterbyene - nemlig Vardø som bare får "etterfylt" 19 prosent av utgangskullet utenfra, og Notodden og Narvik som har fått hhv. 24 og 28 prosent "påfyll". Tre andre byer har

fått erstattet mindre enn 40 prosent av jentekullet på 15-årstrinnet - Haugesund, Kristiansund og Steinkjer. Vi får kanskje legge til at vi nå bare kommenterer byer, sammenlignet med mange landkommuner er ikke et nykommernivå på 30-40 prosent avskrekkende lavt.

Seks byer har nykommerandel for menn lavere enn 35 prosent. Lavest andel har Flekkefjord, Notodden og Halden fulgt av Farsund, Narvik og

Bergen. Det er altså tydelige kjønnsforskjeller til stede mellom en del av byene. De to små Sørlandsbyene har f.eks. ikke spesielt lave kvinneandeler. For Farsunds del skyldes det imidlertid at byen har påfallende mye høyere bofasthet og tilbakeflytting blant menn enn blant kvinner. Vardø må imidlertid nevnes av motsatt årsak, her er både bofastheten og ikke minst tilbakeflyttingen så lav for menn at det styrker nykommerinnslaget.

Ser vi nykommerandeler og nykommernivå for menn i sammenheng, peker følgende byer seg ut som de minst innflytterpregete: Notodden, Flekkefjord, Narvik, Steinkjer og Vardø - i den rekkefølgen. Ingen av disse byene har fått erstattet mer av det opprinnelige guttekullet enn 30 prosent gjennom nyinnflytting.

Konklusjon: Skal vi peke ut de tre minst utpregete innflytterbyene, begge kjønn sett under ett, må det bli Notodden, Vardø og Narvik.

Nykommerne: Fellestrekk og forskjeller byene i mellom

I store trekk er kjønnsforskjellene noe mindre for byene enn de er for kommuner i landet generelt. Det kunne også forventes, på bakgrunn av at arbeids- og servicemarkedene i byene vanligvis både er større og mer varierte enn i landkommunene. Byer med spesielt høy grad av "likestilling" på dette punkt er Oslo, Kongsvinger, Stavanger og Hammerfest.

En oppsummering av innflytterforskjeller mellom kjønn byene i mellom, kan kanskje lede mot en hypotese om at byer med mye handels- og forretningsvirksomhet, og som i tillegg fungerer som regionsenter for et omland av en viss størrelse, gjennomgående både får de høyeste og kjønnsmessig mest jevne nykommerandeler. Byer mer preget av industri, og kanskje også byer med servicevirksomhet i form av turisme og kultur i litt vid forstand, ser ut til å få kjønnsmessig mer ujevne andeler. De siste ser ut til å få uforholdsmessig høye nykommerandeler for kvinner - med Molde, Lillehammer, Risør og Flekkefjord som eksempler. Byer med spesielle skoler kan også få ulik tilflytting av kvinner og menn, men det

slår aller sterkest ut på videreflyttingen (se f.eks. på Namsos i tabell 1).

Industribyene er godt representert blant byer med lave nykommerandeler, og spesielt for kvinner. Få byer peker seg ut som helt spesielle, vi nevner derfor alle 15 som har tendens i denne retning (tredjeparten av byene): Halden, Sarpsborg, Gjøvik, Larvik, Skien, Notodden, Arendal, Kristiansand, Eigersund, Haugesund, Bergen, Ålesund, Kristiansund, Narvik og Hammerfest. Alle disse har lavere nykommerandeler enn gjennomsnittet, og med mindre gjennomsnittsforskjeller mellom kjønn enn det vi finner i de øvrige byene.

Den mest spesielle byen er imidlertid Vardø. Byen er den eneste med høyere nykommerandel for menn enn for kvinner. Dette skyldes at det faktisk er kommet flere nyinnflyttede menn enn kvinner til Vardø i løpet av aldersfasen. Men på bakgrunn av at byen også har ekstrem høy fraflytting, blir nykommertallene sterkest påvirket av dette: 62 prosent av guttene og 72 prosent av jentene som tok ungdomsskole i Vardø har forlatt byen i løpet av de 25 årene. Disse fraflyttingstallene for Vardø er for øvrig på linje med gjennomsnittet for utkantkommuner langs kysten av Nord-Norge generelt for de to kullene så langt i livet. Det har altså ikke hjulpet Vardø på dette punkt at kommunen har bystatus.

Skulle vi forfølge de lanserte hypotesene videre, måtte vi se på flere årskull og prøve å skille generasjonseffekter i prosessene. Vi vet at flere blant de årskullene vi her ser på enn blant etterkommerne fikk arbeid i byer i offentlig sektor på 70-tallet. Både mye av den økte storbyinnflyttingen og den generelt reduserte tilbakeflyttingen til utkantkommuner og mellomsentrale kommuner utenfor Østlandsområdet for nyere årskull, kan med stor grad av sikkerhet tilskrives det (Sørli 1992). Det er sannsynlig at vi også finner betydning av dette også for andre byer i landet.

Et siste moment bør nevnes, nemlig bygrensene. Byer med trange grenser vil ofte ha et annet mønster enn bykommuner som rommer et stort omland. Forskjellen kan illustreres med Sarpsborg og Fredrikstad som eksem-

pel: Sarpsborg er den nye storkommunen opprettet 1/1-1992. Fredrikstad blir imidlertid ikke storkommune før 1/1-1994. Tabell 1 viser at ulike nykommerandeler i stor grad kan tilbakeføres til høyere fraflytting ut av Fredrikstad by. Nykommernivået er imidlertid ikke så forskjellig i de to nabobyene. Videreflyttingen er imidlertid svært forskjellig, naturlig nok. Jo trangere bygrensen er, jo lettere er det å passere gjennom byen, og ofte er målet for en videreflytting også rett utenfor bygrensen.

Videreflytterne

Videreflytterne er mange i de fleste byer og kommuner. Tabell 1 viser at det i hver by er langt flere som oppholder seg der for en periode enn det er nykommere som blir boende (kolonnen VID). Potensialet for å beholde nykommere har altså vært mye større enn det byene har realisert. I over halvparten av byene har det vært flere innom som videreflyttere i løpet av aldersfasen enn det bodde 15-åringer i byen i utgangspunktet (når tallene i VID-kolonnen overstiger 100).

Videreflytterne er personer byene har lært opp og sendt ut til andre kommuner. Et økende antall unge voksne bruker byene som trenings- og opplæringsarena, og investeringen som høstes kommer andre deler av landet til gode, i form av tilbakeflytting og nyinnflytting. Høy videreflytting i byene er derfor et symptom på at samspillet mellom by og land fungerer. For årskull født senere enn de vi her ser på, har videreflyttingen ut av byområdene imidlertid avtatt.

Flest videreflyttere i forhold til størrelsen av ungdomskullet finner vi blant jenter som har vært innom i Molde. For hver opprinnelige 15-årige Molde-jente finner vi nærmere tre som har vært "på besøk" (se kolonne VID). I alle byer er det for øvrig flere kvinner enn menn både blant nykommerne og videreflytterne. Dette er et generelt fenomen som for øvrig ikke bare gjelder byene.

Generelt har byer med mange nykommere også mange videreflyttere. Jo større byene er, jo større er videreflytternivået i forhold til nykommernivået. Blant jenter er det i en del

byer tre ganger så mange videreflyttere som nykommere. Noen mindre byer er imidlertid i nærheten av å beholde like mange nykommere som videreflyttere, f.eks. Sandefjord og Larvik. Her er imidlertid nyinnflyttingen liten. Ellers beholder Holmestrand, Risør og Grimstad også en høy andel av alle kvinnene som kommer inn til byene.

Bofasthet, tilbakeflytting og fraflytting

Byene har en klarere tendens til å holde på sine egne barn enn andre kommuner i landet. Spesielt er det flere som aldri flytter ut, bofastheten i byene er altså høyere. For begge årskull er 33 prosent av mennene og 22 prosent av kvinnene forblitt bofaste gjennom fasen, alle kommuner sett under ett. For de 46 byene sett under ett er tallene hhv. 37 og 31 prosent. Høyere bofasthet i byer gir altså omtrent dobbelt så sterkt utslag for kvinner som for menn. Kvinner og menn vokst opp i byer har altså et jevnere atferdsmønster enn andre på dette punkt.

Variasjonen i de enkelte byene framgår av tabell 1 (kolonne BOF). For menn er bofastheten aller høyest i Tromsø med 53 prosent, fulgt av Halden, Eigersund, Kongsberg, Arendal, Sarpsborg (de to siste er nyopprettede storkommuner fra 1/1-1992) og Bergen - alle med 47 prosent eller mer. For kvinner har Halden høyest bofasthet med 50 prosent, deretter følger de samme byene som for menn (om ikke helt i samme rekkefølge), pluss Trondheim og Stavanger - alle med 37 prosent bofasthet eller mer.

Lavest bofasthet har Vardø og noen byer på Østlandet: Fredrikstad, Tønsberg, Borre, Hamar, Lillehammer og Porsgrunn, alle med under 30 prosent bofasthet. De samme byene har stort sett også lavest bofasthet for kvinner, men da sammen med en rekke andre byer. Elleve byer har lavere bofasthet enn de 22 prosent kommunene i gjennomsnitt har, også her er Vardø lavest med 14. Bare hver syvende jente vokst opp i Vardø har altså aldri meldt flytting ut av kommunen. I Halden gjelder det annenhver, når vi holder svenskeflyttingene utenfor.

Tilbakeflyttingen til byene skiller seg mindre fra andre typer kommu-

Tabell 2. Til- og fraflyttingskommuner etter gjennomløp av aldersfasen 15-40 år. Årskull født i 1949 og 1950. Nykommere til byene etter type av oppvekstkommune. Prosent av antall 40-åringer i byene på sluttidspunktet. Utflyttede bysbarn fordelt etter type tilflyttingskommune i prosent av antall 15-åringer i byene i utgangspunktet. Antall kommuner av hver type

	Antall kommuner	Nykommere		Utflyttede	
		Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Utenfor aktuell by	438	49	54	41	48
Annen by	45	13	14	14	16
Omegnskommune til en storby ..	65	6	7	15	17
Nærkommune til en annen by ...	56	6	6	6	8
Mindre sentrale kommuner	85	5	7	3	3
Utkantkommuner	187	9	12	3	4
Utlandet	-	10	8	-	-

ner. For begge kjønn er det 22 prosent som flytter ut og kommer tilbake i løpet av fasen, det gjelder både på landsbasis og for de 46 byene under ett. Det er imidlertid en viss variasjon byene i mellom, men ikke på langt nær så stor som for bofastheten. En drøy halvpart av byene får 20-25 prosent av ungdomsskolekullet hjem igjen som tilbakeflyttere, det gjelder begge kjønn. Et flertall av disse har vært i ande byer. Noen av byene med lav bofasthet har tilsvarende høy tilbakeflytting, spesielt for kvinner (se Tønsberg, Lillehammer, Flora, Nam-sos i kolonne TBF i tabell 1).

Med høyere bofasthet og jevn tilba-keflytting på landsnivå sier det seg selv at fraflyttingen fra byene i det lange løp må bli lavere enn gjennom-snittet. Byene sett under ett mister 41 prosent av guttene og 48 prosent av jentene fra skolekullet, for alle kom-muner sett under ett er tallene 45 og 56 prosent. Kjønnsskjellen er altså halvert, selv om jentene også er i fler-tall blant dem som forlater byene. Fra et flertall av byene forsvinner mellom 40 og 60 prosent av jentene og mel-lom 30 og 50 prosent av guttene.

Hvor kom de fra og hvor drog de hen?

Tidlig i artikkelen påpekte vi at fler-tallet fra årskullene har bosatt seg i andre kommuner enn der de vokste opp. Fraflyttingsandeler på 41 og 48 prosent sier altså at dette ikke gjelder for dem som har vokst opp i by, her er flertallet å finne i hjembyen sin 25 år etter at de gikk ut av ungdomssko-len. Likevel er det riktig som vi har sagt tidligere, at flertallet blant 40-åringene i norske kommuner, *også i byene*, har vokst opp andre steder enn

i kommunen de bor (49 prosent menn og 54 prosent kvinner). Bak disse tal-lene er det imidlertid regnet med inn-vandrere fra utlandet, som i stor grad har bosatt seg i byene.

Vi har ikke sagt noe om hvor ny-kommerne kommer fra, og hvor bys-barn som flytter ender opp som 40-åringer. Det ville vært emne for en ny artikkel, hvis vi skulle gått inn på det for hver av byene. Men la oss kort se på Ola fra Sandefjord. Hvis han er blant de 34 av 100 (tabell 1) som har forlatt byen, kan han være blant 11 som nå bor i en annen Vestfold-by, blant 5 som bor i Oslo, blant 4 i Akershus, blant 6 andre steder på Østlandet eller blant 8 som har slått seg ned i andre landsdeler.

Noen summariske hovedtrekk er li-kevel gjengitt i tabell 2, for alle byene sett under ett. Første linje i tabellen viser prosentandelene av hhv. ny-kommere og utflyttede bysbarn på 40-årstrinnet (se et par avsnitt foran) fordelt etter type av hhv. oppvekst-kommune og tilflyttingskommune. Landkommunene er her inndelt i noen grove hovedtyper etter sentrali-tet (Statistisk sentralbyrå 1985). Av de 46 byene er det de fem største som her regnes som storby, omegnskommunene ligger inntil en times reiseav-stand fra en av disse. Tabellen viser også hvor mange kommuner vi har av hver type (til sammen antall kom-muner i landet, minus bykommunen flyttingen relateres til).

Hver fjerde nykommer på 40-års-trinnet er vokst opp i en annen by, og hvert tredje bysbarn som flytter in-nenlands, ender opp i en av de andre byene. Det er langt flere som ender opp i en omegnskommune nær en storby - omtrent hver sjetten ungdom

vokst opp i by, enn det er nykomme-re fra slike kommuner. Til gjengjeld har omtrent hver tiende 40-åring bo-satt i by vokst opp i en av landets ut-kantkommuner (sentralitetskode 0B etter klassifiseringen, med til sammen omtrent 14 prosent av landets befolk-ning). 23 prosent av guttene og 27 prosent av jentene som vokste opp i utkantkommuner utgjør de hhv. 9 og 12 prosentene av 40-åringer i bybe-folkningen fra disse årskullene. Ande-lene ligger an til å øke for kullene som følger etter i løypa, og storbyene ligger an til å tjene mest på det.

Litteratur

Foss, Olaf og Kjetil Sørle (1989): "Re-gionaldemografiske endringsproses-ser i Norge studert ved hjelp av de-komponering og livsløpsanalyse". *Tidsskrift for samfunnsforskning*, nr. 5-6.

Lahn, Jannecke (1991): *Oppbygging av en flyttefil i prosjektet "Individets flyttinger i livsløpsperspektiv"*. Upublisert no-tat, Statistisk sentralbyrå.

Mønnesland, Jan, Gro Grimsrud et al. (1992): *Endrede produktjonsvilkår i re-gionene*. NIBR-rapport 1992:11.

Statistisk sentralbyrå (1985): *Standard for kommuneklassifisering*. Standarder for norsk statistikk 4.

Sørle, Kjetil (1992): "Færre unge tilba-keflyttere til norske kommuner - vi følger to årskull født med ti års mel-lomrom". Paper to "10. Nordiska De-mografiska Symposium", Lund, 12-14. August 1992. (Publisert i *Arbeidsnotat fra Avdeling for personstatistikk*, Statis-tisk sentralbyrå, nr. 4/1992, og i *Norsk Tidsskrift for Arbeidsmedisin* nr. 5-1992).

Østby, Lars, Turid Noack og Kjetil Sørle (1992): "The cohabitational pat-tern, and longitudinal analysis of mi-gration in Norway". Paper to the EAPS/BiB Seminar "Demographic Implications of Marital Status", Bonn, 27-31 October 1992.

Kjetil Sørle er forsker med tilknytning både til Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekår og Norsk insti-tutt for by- og regionforskning (NIBR).

AIDS i Afrika¹

Helge Brunborg

Opp til 1/4 av den voksne befolkningen i noen afrikanske storbyer er HIV-smittet og dødeligheten fra AIDS vil øke sterkt i årene som kommer. Likevel er det lite sannsynlig at folketallet i noe afrikansk land vil synke i de nærmeste tiår. Den mest bekymringsfulle demografiske konsekvensen er økningen i antall foreldreløse barn.

AIDS er en ny sykdom: De første personene med AIDS ble beskrevet i 1981 i USA. HIV-viruset ble identifisert i 1983-84 av franske og amerikanske forskere, men sykdommen har antakelig eksistert lenge før den tid². I løpet av de siste 10-15 år har viruset spredd seg til store deler av kloden. Infeksjonen ble først kjent blant homoseksuelle og sprøytemisbrukere i Nord-Amerika og Vest-Europa. Deretter blant heteroseksuelle i Afrika sør

for Sahara, der utbredelsen nå er størst. Det er også en rask økning i andre verdensdeler, særlig i Asia (bl.a. Thailand og India), se figur 1. En økende andel kvinner smittes og viruset spres mange steder til hele befolkningen og ikke bare til spesielle grupper med risikoforhold i byene.

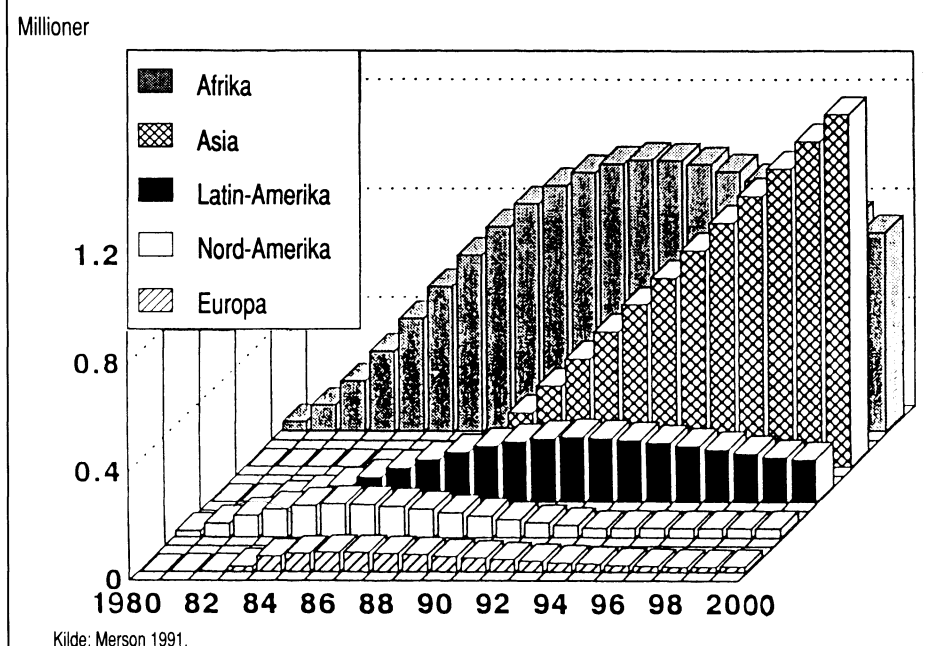
Verdens Helseorganisasjon anslår at 2 millioner mennesker hadde fått AIDS i midten av 1992 og at 10-12 millioner voksne og 1 million barn

har blitt HIV-smittet (WHO 1992c). WHO regner videre med at i år 2000 vil i alt 30-40 millioner voksne og barn ha blitt HIV-smittet og 10 millioner ha utviklet AIDS - 90 prosent av disse i utviklingsland. Ti millioner spedbarn vil være født smittet og like mange vil ha mistet en eller begge foreldre pga. AIDS (WHO 1992a).

Selv om det er godt kjent hvordan HIV-viruset overføres, er det likevel mange myter forbundet med AIDS. Årsakene til dette ligger trolig i at AIDS er dødelig og at det ikke er noen effektiv behandling, og kanskje også i at smitteoverføringen er knyttet til områder av menneskelig atferd som i stor grad er tabubelagt.

I denne artikkelen skal vi se litt på hvordan HIV/AIDS spres og konsekvensene på folketallet og andre demografiske forhold, med hovedvekt på Afrika sør for Sahara (heretter bare kalt Afrika).

Figur 1
Estimert og framskrevet antall HIV-infeksjoner pr. år. 1980-2000

Forskjell mellom AIDS og andre epidemier

AIDS-epidemien atskiller seg på mange måter fra andre historiske eller nåværende epidemier. For det første er tida fra smitteoverføring til sykdomsutbrudd svært lang, gjennomsnittlig 8-10 år for voksne³. For pest, kolera o.l. går det bare noen dager før man blir syk. For det andre kan en person være smittebærer i årevis uten å vite om det. For det tredje er utgangen trolig dødelig for alle som blir smittet. For det fjerde er smittmekanismene godt kjent - den viktigste er samleie. Det er i prinsippet enkelt å beskytte seg rent fysisk mot å bli smittet, men i praksis vanskelig å endre atferden. For det femte rammer ikke AIDS primært de fattigste i et land, slik som

kolera og tuberkulose. Tvert imot, ser det ut som om AIDS særlig rammer de sterkeste i befolkningen, dvs. unge voksne og ofte de best utdannede, men dette holder på å snu mange steder.

2/3 av verdens HIV-smittede bor i Afrika sør for Sahara

Av de 10-12 millioner som hittil er smittet av HIV-viruset, lever (eller levde) 6-7 millioner i Afrika sør for Sahara. 1-2 millioner i Afrika har allerede fått AIDS og de fleste av disse er døde. Det er særlig de sentrale og østlige deler av Afrika som er verst rammet (se tabell 1). Uganda og Tanzania har flest meldte AIDS-tilfeller, mens forekomsten av HIV-smitte i forhold til folketallet (prevalensen) er høyest i Rwanda og Malawi (Anderson et al. 1991).

Dette illustrerer at epidemien er på ulike stadier i forskjellige land. Noen steder nærmer HIV-prevalensen seg et stabilt nivå, mens den fortsatt øker raskt andre steder. Dette betyr at antall AIDS-tilfeller ennå ikke er særlig stort, men at det vil vokse raskt i årene som kommer. En del av forskjellene i tabellen kan imidlertid skyldes at det er store variasjoner i registreringen av AIDS-tilfeller og i målingen av HIV-prevalens. Underrapporteringen er ofte ekstrem og noen av tallene

gamle. Tabellen må derfor tolkes med stor forsiktighet.

Fortsatt er det flest smittede i byene, men smitten sprer seg også raskt mange steder på landsbygda. Det er imidlertid en rekke områder der det nesten ikke er funnet HIV/AIDS i det hele tatt, men situasjonen endrer seg hurtig. Det er et problem at det finnes lite data for forekomsten av smitte hos den generelle befolkning, nesten bare hos spesielle grupper som gravide kvinner, blodgivere, soldater, prostituerte, pasienter med kjønns sykdommer o.l. Den mest representative gruppa er trolig gravide kvinner, hvor opptil 30 prosent er funnet HIV-positive i hovedstedene Kampala (Uganda), Kigali (Rwanda) og Lusaka (Zambia) (se tabell 1).

Hvorfor så rask spredning i Afrika?

Den helt dominerende måten HIV blir overført på i Afrika er gjennom heteroseksuelt samleie, i motsetning til i Nord-Amerika og Europa. Det kan imidlertid synes som et paradoks at en så lite smittsom sykdom spres så raskt. Smittorisikoen ved et ubeskyttet samleie, antas vanligvis å være godt under 1 prosent (UN og WHO 1991), noe som f.eks. er langt under sannsynligheten for graviditet. Hvorfor øker likevel utbredelsen av

HIV og AIDS så raskt i Afrika og andre deler av verden?

For det første har viruset trolig vært til stede ganske *lenge* i en del afrikanske befolkninger. Studier av epidemiologene Anderson mfl. (1991) viser at viruset kan være slumrende til stede på et lavt nivå i en befolkning i en årrekke uten noen særlig spredning.

For det andre antas det at *seksualmønsteret* er en viktig årsak til den raske spredningen. I en del samfunn er det vanlig å ha mange seksualpartnere, spesielt blant menn. Prostitusjon er utbredt mange steder, men ofte med en annen karakter enn i Europa, bl.a. med mer flytende grenser mellom kommersiell og ikke-kommersiell sex (Day 1988; Caldwell, Caldwell og Quiggin 1989). Selv om flerkoneri forekommer, er det trolig ikke noen vesentlig faktor, bl.a. fordi flerkoneri kan virke både hemmende og stimulerende på HIV-spredningen.

For det tredje gjør den hyppige forekomsten av andre *kjønns sykdommer* at viruset lettere blir overført, spesielt når disse er ubehandlet.

Graden av *samhandling* mellom grupper med risikoatferd og andre befolkningsgrupper er også svært sentral for spredningshastigheten. F.eks. er det viktig hvor mange menn som har seksuell kontakt med prostituerte og hvor ofte disse mennene igjen er sammen med monogame kvinner. Jo mer kontakt det er mellom grupper med ulik seksuell atferd, jo raskere blir spredningen. (I Norge er spredningen liten i totalbefolkningen bl.a. fordi det er relativt liten seksuell kontakt mellom grupper med risikoatferd, nemlig sprøytemisbrukere og menn som har sex med menn, og resten av befolkningen. Dessuten er det forholdsvis lite prostitusjon i Norge).

Blodoverføring, som etter manges mening gis altfor ofte i Afrika, bidrar også til spredningen. Det meste av blodet som overføres blir kontrollert, men langt fra alt. Laboratorierutinene er ofte utilstrekkelige. Dessuten gjør den såkalte vindueeffekten, dvs. at antistoffene til HIV-viruset ikke kan påvises de første 3-8 ukene etter smitting, at noe infisert blod slipper igjen- nom ordinære kontroller. Dette er selvsagt særlig alvorlig i befolkninger

Tabell 1. HIV/AIDS i noen utvalgte afrikanske land

	Meldte AIDS-tilfeller pr. 1.4.1992 ¹	AIDS-prevalens pr. 1.4.1992 ² (meldte tilfeller). Promille	HIV-prevalens hos lavrisikogrupper i hovedstaden ca. 1991 ³ . Prosent	Anslått forekomst av HIV hos voksne, hele landet (år for siste observ. i parentes) ⁴	Samlet folketall i mill. 1992 ⁵
Botswana	277	0,21	14,9 ⁶	3,0 (1987)	1,3
Burundi	3 205	0,55	17,5	15,2 (1986)	5,8
Elfenbenskysten	8 297	0,64	10,5	4,7 (1989)	12,9
Kenya	9 139	0,36	13,0	3,4 (1990)	25,2
Malawi	12 074	1,16	22,8	17,0 (1989)	10,4
Mosambik	288	0,02	1,1	3,4 (1989)	14,9
Namibia	311	0,21	2,5	2,1 (1988)	1,5
Rwanda	6 578	0,88	30,3	21,4 (1990)	7,5
Tanzania	27 396	0,99	8,9	8,5 (1989)	27,8
Uganda	30 190	1,61	28,1	15,2 (1989)	18,7
Zaire	14 762	0,37	6,0	5,4 (1989)	39,9
Zambia	5 802	0,67	24,5	13,2 (1989)	8,6
Zimbabwe	10 551	1,00	23,7 ⁷	5,6 (1989)	10,6

¹ Kilde: *Weekly Epidemiological Record* 67 (14):97-98 (3 April 1992). ² Beregnet ved å dividere antall AIDS-tilfeller på folketallet. ³ Lavrisikogrupper er definert som gravide kvinner, blodgivere eller andre personer uten kjente risikofaktorer. Kilde: US Bureau of the Census (1992). ⁴ Kilde: Anderson et al. (1991). ⁵ Kilde: UN (1992). ⁶ Februar-april 1992. Kilde: NACP Botswana (1992). ⁷ Kilde: Upublisert rapport, trolig fra Zimbabwe, 1992. Se også sluttnote 4.

med høy HIV-forekomst. Blodgivere i Afrika er vanligvis slektninger av den som trenger blodet, soldater, fanger eller studenter - flere av disse gruppene har vanligvis flere HIV-positive enn den "vanlige" befolkningen.

Smitemekanismer som er viktige i Europa og Nord-Europa, men ikke i Afrika, er *sex mellom menn* og *sprøytemisbruk* - begge deler med relativt liten utbredelse i Afrika sør for Sahara.

Smitterisikoen ved tilfeldige *nålestikk* o.l. er relativt lav, men faren bør likevel ikke ignoreres, spesielt ikke i helsesektoren. Det samme gjelder smittefaren ved *tradisjonelle helbredelsesformer*, som hudrisping o.l.

Endelig er det viktig å understreke i informasjonskampanjer at verken *vanlig kroppskontakt*, *hoste*, *nysing* eller *insektbitt* o.l. har noen risiko for smitte.

Den eneste noenlunde sikre måten å beskytte seg mot HIV-viruset på (ved siden av monogami og seksuelt avhold), er bruk av *kondom*. Kondomer er imidlertid enda mindre brukt i Afrika enn i Europa. Intervjuundersøkelser viser at bare 1-2 prosent bruker kondom, men det er nå tegn på økende kondombruk i noen land, spesielt i Zimbabwe. En grunn til at det er vanskelig å få menn og kvinner til å akseptere kondombruk, er de sterke ønskene om å få mange barn.

Den svake sosiale, økonomiske og juridiske status til afrikanske kvinner gjør HIV/AIDS-epidemien til et spesielt problem for dem. De har liten kontroll over egen seksualitet og det er ofte umulig å be om at mannen bruker kondom. Dette er også et problem for *gifte* kvinner, som vanskelig kan si nei til samleie med ekte mannen eller forlange at han bruker kondom, selv om de mistenker at han har andre partnere. Det ser også ut til å være medisinske årsaker til at kvinner smittes lettere enn menn. Tall for Uganda viser at 1,4 ganger så mange kvinner som menn er smittet (Berkley et al. 1990).

Det bør understrekes at det er *store variasjoner* i disse faktorene fra land til land og også innen samme land, noe som kan forklare de store forskjellene i forekomsten av AIDS og HIV i Afrika. De viktigste faktorer er trolig *når* spredningen begynte, forekomsten av *kjønnsykdommer* og *seksualvaner* - dvs.

antall partnere, alder ved første samleie, aldersforskjell mellom partnere, omfang av prostitusjon, o.l.

Smitte fra mor til barn

Såkalt vertikal smitte skjer både før, under og etter fødselen - spesielt under selve fødselen. Anslagene for smitterisikoen dersom mor er HIV-positiv varierer fra 14 til 52 prosent (Conference Summary Report 1992). En europeisk studie viser at *amming* har en smitterisiko på 16 prosent dersom mora er smittet før fødselen og 26 prosent dersom hun er smittet etter fødselen (Newell 1992). Verdens Helseorganisasjon anbefaler likevel at alle kvinner i u-land bør amme (WHO 1992b). Hvis fattige kvinner slutter å amme, vil flere barn dø pga. dårlig ernæring enn av AIDS.

Hvorfor blir ikke alle smittet?

Det er mange grunner til at det er lite sannsynlig at alle personer i en hel befolkning vil bli HIV-smittet. Det er de mest risikoutsatte som vil bli smittet først, enten dette skyldes atferd, andre sykdommer eller genetiske faktorer.

Vi nevnte ovenfor at 30-40 prosent av barn til HIV-positive mødre blir smittet og at opp til 30 prosent av gravide kvinner er HIV-positive i noen afrikanske byer. Dette medfører at maksimalt 10-12 prosent av alle nyfødte er smittet (siden $0,40 \cdot 0,30 = 0,12$). De aller fleste av disse vil dø innen de er 5 år gamle. Dette medfører imidlertid at nesten alle barn som vokser opp *ikke* vil være HIV-smittet. Med noen få unntak pga. blodoverføring o.l., vil ingen av dem bli smittet før de kommer opp i puberteten og begynner å ha et seksualliv. Dersom de kunne holde seg til personer som var like gamle som dem selv, ville ingen av dem bli smittet og AIDS-epidemien ville etter hvert dø ut - bokstavelig talt.

Det er selvfølgelig helt urealistisk å få forandret en hel befolknings seksuelle atferd. Men dette resonnementet illustrerer likevel hvor viktig aldersblanding er. En av grunnene til den raske spredningen av AIDS i Afrika er nettopp den store aldersforskjellen mellom ektefeller og andre seksualpartnere, som ofte er 10 år eller mer i

gjennomsnitt. En del menn, såkalte "sugar daddies", er sammen med svært unge jenter, bl.a. for å være sikre på at partneren ikke er HIV-positiv, men ofte med det tragiske resultat at jentene selv blir smittet.

De aller fleste er altså ikke smittet når de begynner å ha et seksualliv, og majoriteten er heller ikke smittet når de gifter seg, avhengig av debut- og giftermålsalder, seksualvaner m.m. i samfunnet. Det er dessuten mange som lever monogamt (særlig kvinner) eller bare sjelden har sex med andre enn sin faste partner. Et økende antall personer bruker kondom, spesielt ved risikoatferd. Mange steder på landsbygda er det liten kontakt med folk fra byene, slik at viruset har små muligheter til å spre seg. Videre avtar den seksuelle aktivitet gjerne med alderen. Alt dette gjør at en betydelig del av befolkningen ikke vil bli smittet.

Tall for noenlunde representative utvalg av befolkninger viser da også at ikke "mer" enn 20-30 prosent er HIV-positive på det meste - men dette er selvsagt mer enn høyt nok!⁴ Når det rapporteres om HIV-forekomster på 50-60 prosent og mer, gjelder dette alltid små, spesielle og ikke-representative grupper, som prostituerte og pasienter med tuberkulose og kjønnsykdommer.

Demografiske konsekvenser

Med demografiske konsekvenser av AIDS menes virkningene av AIDS på dødelighet, fruktbarhet, befolkningsvekst, folketall, aldersstruktur, migrasjon og familie/husholdningssammensetning.

Det mest omdiskuterte (men kanskje ikke det viktigste) spørsmålet er hvordan AIDS vil virke på befolkningsutviklingen. Vil befolkningsveksten bli negativ? Det er vanskelig å gi noe definitivt svar på dette, da det er svært komplisert og usikkert å framskrive virkningen av AIDS:

For det første trengs det en framskrivningsmodell. En rekke slike er utviklet, men alle har måttet gjøre forenklinger.

For det andre er det store dataproblemer: Hvordan skaffe til veie pålitelige data om de faktorer som inngår i modellen? Hva er f.eks. den gjennom-

Tabell 2. Forutsetninger og resultater fra 6 ulike framskrivninger for et tenkt afrikansk land

Forutsetninger	Scenario (framtidsbilde)		
	Best	Middels	Verst
Smitterisiko ved samleie	M->K: 0,003 K->M: 0,001	M->K: 0,03 K->M: 0,01	M->K: 0,10 K->M: 0,10
Samleier med prostituerte blant ikke-monogame menn	12 pr. år	24 pr. år	36 pr. år
Samleier med ikke-prostituerte blant ikke-monogame menn	4 pr. år	8 pr. år	12 pr. år
Andel samleier med kondom	20 %	11 %	2 %
Folketall i utgangsåret (i 1 000)	200	200	200
Resultater etter 25 år			
Andel HIV-positive	0 til 0,2 %	3 til 40 %	30 til 58 %
Forventet levealder ved fødselen ..	58 til 65 år	26 til 58 år	16 til 45 år
Befolkningsvekst pr. år	2,0 til 3,3 %	0,5 til 3,8 %	-2,5 til 2,4 %
Folketall (i 1 000)	392 til 467	236 til 427	120 til 382

Kilder: UN og WHO (1991).

snittlige varighet fra smitte til sykdom og fra sykdom til død, og hvordan varierer denne med alder og kjønn m.m.? Det er kanskje enda vanskeligere å få tak i data om seksuell atferd. Det er også et problem at det er så store variasjoner i befolkningen mht. seksuell atferd, smitterisiko m.m. Det er vanskelig nok å få holdbare data om slike forhold i Norge og andre industriland, og selvsagt enda verre i fattige land hvor det generelt er høy grad av underrapportering av sykelighet og dødelighet. I tillegg er AIDS, som tidligere nevnt, forbundet med fordommer, frykt, stigmatisering og mangel på kunnskap, noe som bidrar til å gjøre datainnsamling vanskelig.

Hovedkonklusjonene fra et seminar arrangert av FN og Verdens Helseorganisasjon (UN og WHO 1991) er at AIDS trolig ikke vil føre til befolkningsnedgang de neste 25 år, men at dødeligheten vil øke sterkt, se tabell 2. Usikkerheten er imidlertid stor, både om spredningen og de data som inngår i de modellene som ble brukt. Vi ser bl.a. at selv i mellomscenariene, som trolig er de mest realistiske, varierer anslagene for befolkningsvekst etter 25 år fra 0,5 til 3,8 prosent pr. år. Bare hvis de verst tenkelige forutsetningene slår til, vil befolkningsveksten bli negativ - i 4 av de 6 modellene som tabellen bygger på.

Mange foreldreløse barn

En av de alvorligste demografiske konsekvenser av AIDS er at en rekke

barn blir foreldreløse fordi én eller ofte begge foreldre faller fra. Preble (1990) anslår at en kvinne i Uganda som dør gjennomsnittlig har 2,8 barn, men fordi om lag 1/3 av disse vil være HIV-smittet og dø i ung alder, antar hun at hver kvinne som dør av AIDS vil etterlate seg 2 barn. Hun har beregnet at mellom 3,1 og 5,5 mill. barn vil ha blitt foreldreløse pga. AIDS i 10 sentralafrikanske land i år 2000, noe som tilsvarer mellom 6 og 11 prosent av alle barn under 16 år.

Storfamilien har hittil tatt seg av foreldreløse, men dette er vanskelig i samfunn hvor svært mange dør av AIDS, som i deler av sørvest Uganda. En indirekte konsekvens av AIDS er derfor økt dødelighet blant barn og andre etterlatte, pga. dårligere omsorg og ernæring.

Eksemplet Zambia

Zambia er et av de hardest rammede land i Afrika når det gjelder AIDS. Av befolkningen på 8 millioner er det hittil rapportert om ca. 25 000 personer som har utviklet AIDS eller såkalt AIDS-liknende tilstand. Man regner imidlertid med en stor grad av underrapportering. Situasjonen når det gjelder forekomsten av HIV er imidlertid langt verre. Blant gravide kvinner er det observert forekomster på hele 30 prosent i et halvurbant område, 25 prosent i hovedstaden Lusaka og 13 prosent i et jordbruksområde (Weekly Epidemiological Record No. 30, 1992).

Dersom disse tallene er representative⁵, er hele 13 prosent av den voksne seksuelt aktive befolkning i Zambia HIV-positive (Anderson et al. 1991). Og dersom dette estimatet er riktig, er nesten 1/2 million mennesker smittet, ifølge egne beregninger (Brunborg 1992b). Dette innebærer at Zambia står overfor en katastrofe, ettersom de fleste av de HIV-positive vil bli syke og dø i løpet av de neste 8-10 år. Situasjonen vil altså utvikle seg fra vanskelig til enda verre. De personlige og samfunnsmessige konsekvenser av dette vil bli svært alvorlige, i et land som allerede har store økonomiske problemer.

Hvordan vil disse ekstremt høye tallene for HIV og AIDS påvirke befolkningsutviklingen? For å se på dette har jeg laget noen enkle framskrivninger av Zambias befolkning ved hjelp av programmet DemProj (se Stover 1990 og Brunborg 1992b). Jeg valgte 4 scenarier (framtidsbilder) for HIV-utviklingen i Zambia:

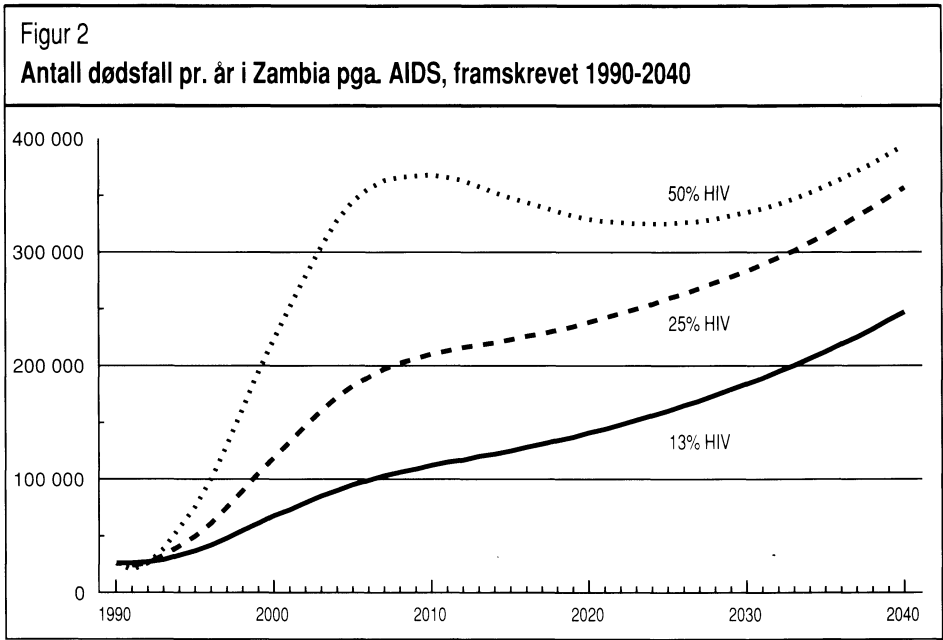
Scenario 1: Ingen HIV/AIDS.

Scenario 2: Forekomsten av HIV hos voksne holder seg konstant på 13 prosent.

Scenario 3: Forekomsten av HIV hos voksne øker til 25 prosent i år 2000.

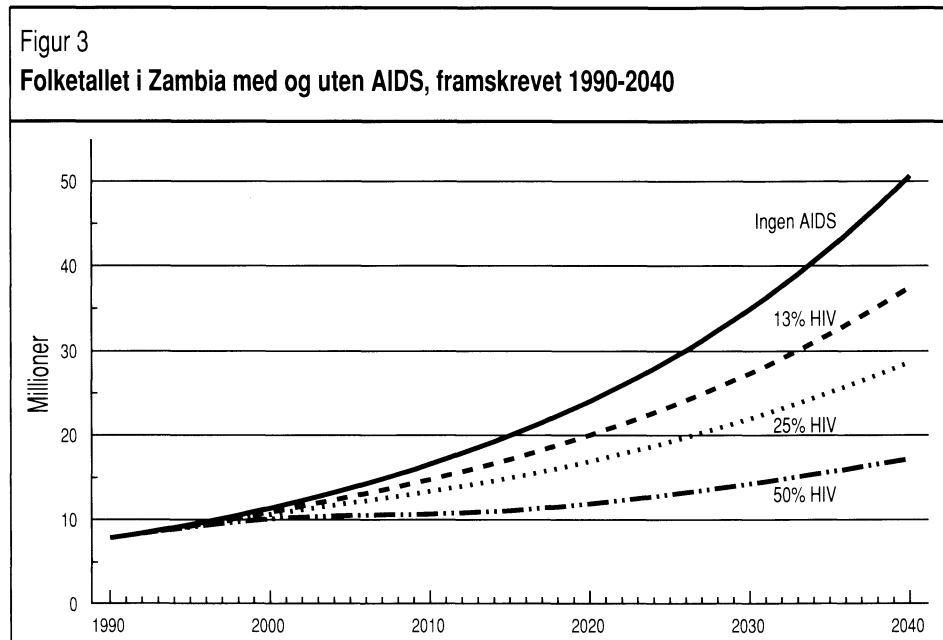
Scenario 4: Forekomsten av HIV hos voksne øker til 50 prosent i år 2000.

I det første scenariet antar jeg at det ikke er noen HIV/AIDS i Zambia, noe som ikke er tilfelle, men som gjøres for å ha noe å sammenlikne med. I det andre scenariet antar jeg at prevalensen hos voksne holder seg konstant på 13 prosent, som tilsvarer nivået i 1989. Dette innebærer en viss smitteoverføring, for å kompensere for dem som dør av AIDS eller andre årsaker. I det tredje scenariet antar jeg at prevalensen øker til 25 prosent, som tilsvarer det nivået som ble observert for gravide kvinner i Lusaka i 1990, dvs. omtrent det høyeste som er observert for noen tilnærmet representativ befolkningsgruppe i Zambia. Forekomsten av HIV i Zambia fordobles altså i dette scenariet, og det er nok urealistisk, men slett ikke utenkelig. I det fjerde scenariet antar jeg en virkelig kraftig økning av HIV-prevalensen, til hele 50 prosent. Dette er

Tabell 3. Befolkningsframskrivning for Zambia med og uten AIDS

	1990	År 2000			
	Observert eller estimert	Framskrevet			
Antatt HIV-forekomst	13 %	0 %	13 %	25 %	50 %
Antall HIV-smittede	479 000	0	765 000	1 418 000	2 685 000
AIDS-dødsfall pr. år	26 000	0	68 000	119 000	223 000
Kumulerte AIDS-dødsfall	19 000	0	469 000	687 000	1 136 000
Folketall	7,8 mill.	11,4 mill.	10,9 mill.	10,6 mill.	10,1 mill.
Befolkningsvekst pr. år, prosent	3,7 %	3,9 %	3,3 %	2,7 %	1,6 %
Prosent av befolkningen som er 20-39 år	24,0	25,9	25,5	25,2	24,4

nok ganske urealistisk, bl.a. fordi så høye tall for en representativ befolkning aldri er observert noe sted. Jeg anser altså de 2 midterste scenariene for å være de mest realistiske.

1/2 million zambiere vil dø av AIDS i 1990-årene
Framskrivningene av den zambiske befolkning viser at antall HIV-smittede personer trolig vil øke fra litt under 1/2 million i dag til 1-2 millioner i år 2000. Antall dødsfall vil også øke svært raskt de kommende år (se tabell 3 og figur 2). Nesten 1/2 million mennesker vil dø av AIDS mellom 1990 og 2000, selv om prevalensen holder seg på 13 prosent. Dersom den øker gradvis til 25 prosent, vil hele 700 000 dø før år 2000. Men selv ikke disse høye dødstallene vil påvirke folketallet for år 2000 noe særlig. Det vil bli 11,3 millioner uten AIDS og 10,9 millioner dersom nåværende HIV-prevalens fortsetter. På lenger sikt vil imidlertid befolkningens størrelse bli kraftig påvirket. I år 2040 vil folketallet kunne være bare halvparten av hva det ville vært uten AIDS (se figur 3).

AIDS fører selvsagt til at det blir færre mennesker enn det ville vært uten AIDS, men folketallet kan likevel vokse. I regneeksemplet vil folketallet i 2040 være mange ganger større enn i 1990 i alle scenarier (se figur 3). Vekstraten vil altså ikke bli negativ, selv ikke i det mest ekstreme scenariet (nr. 4), der folketallet vokser til 17 millioner i 2040, dvs. en fordobling fra 1990. Men selv om ikke folketallet vil gå ned pga. AIDS, vil selvsagt veksten bli sterkt redusert - med rundt 1 prosentpoeng i de to mellomscenariene.

Årsaken til at vi ikke får negativ befolkningsvekst selv med ekstremt høy HIV-forekomst, er den høye fruktbarheten. Med et samlet fruktbarhetstall på 7 barn pr. kvinne, er påfyllet av nye personer hvert år så stort at selv en avgang på noen hundre tusen ikke vil føre til at folketallet går ned. (Men med et fruktbarhetsnivå som i Norge, 1,9 barn pr. kvinne, ville Zambia fått befolkningsnedgang i løpet av 20 år.) I beregningene for Zambia har jeg imidlertid ikke forutsatt noen fruktbarhetsnedgang, slik det vanligvis

gjøres av FN og andre organisasjoner, og slik det er observert i noen få afrikanske land (se Brunborg 1992a). Jeg har heller ikke antatt noen atferdsmessige eller andre endringer. Dødeligheten f.eks. holdes konstant bortsett fra virkningen av AIDS. De fleste regner imidlertid med at dødeligheten vil fortsette å gå ned i Afrika, hvis vi ser bort fra AIDS.⁶

Dødeligheten vil selvsagt øke sterkt pga. AIDS. Den summariske dødelighetsraten påvirkes imidlertid så mye av aldersstrukturen i befolkningen, at den egner seg dårlig for å måle virkningen av AIDS. Men et bedre mål, forventet levealder ved fødselen, vil gå ned med 10-20 år (se bl.a. UN og WHO 1991). Det er særlig dødeligheten for unge voksne og spedbarn som vil påvirkes. Istedenfor en fortsettelse av den nedgang i spedbarnsdødelighet de fleste u-land har hatt de siste tiår, vil vi kunne få en utflating eller en stigning. For voksne i aldrene 15-49 år vil dødeligheten kunne bli 5-6 ganger høyere enn den er i dag, eller hele 50 ganger høyere enn dagens nivå i Europa (Over 1992).

Aldersstrukturen, derimot, påvirkes relativt lite av AIDS-epidemien, fordi det tar så lang tid fra smitte til død. Andelen i gruppa 20-39 år vil være litt lavere jo større HIV-forekomst (25,2 prosent i scenario 3 og 25,9 prosent i scenario 1).

Det vil opplagt ha store økonomiske konsekvenser at dødeligheten øker så mye i den mest produktive delen av befolkningen, spesielt i land med stor mangel på kvalifisert arbeidskraft. Fravær fra arbeidet pga. sykdom og deltakelse i begravelser er også et økende problem i Zambia og andre land.

De makroøkonomiske effektene av AIDS er usikre og avhengig av en rekke forutsetninger. Hvis den eneste effekten av AIDS er å redusere befolkningsveksten, vil veksten i inntekt pr. hode øke (Over 1992). Men dersom minst halvparten av behandlingskostnadene tas fra investeringene, vil nettoeffekten være en reduksjon på 1/3 prosentpoeng i BNP pr. capita i de 10 land som er hardest rammet av epidemien, deriblant Zambia. Dette er mye for land som strever hardt for å

unngå negative vekstrater. Og dersom AIDS rammer de best utdannede og mest produktive mer enn andre, vil AIDS kunne føre til *nedgang* i gjennomsnittsinntekten (Over 1992).

Bildet er ikke helsvart

Det ser altså ikke ut som om noen nasjonale befolkninger vil dø ut. Virkningene på aldersstrukturen er heller ikke store. Det som er alvorlig er at så mange dør, noe som vil ha virkninger for en rekke enkeltindivider, familier og lokalsamfunn. Spesielt er det økende antall foreldreløse barn bekymringsfullt.

Vi må imidlertid ikke miste proporsjonene i forhold til andre sykdommer og samfunnsproblemer. Fortsatt dør flere av diaré og malaria enn av AIDS, og arbeidet med å bekjempe disse og andre sykdommer må fortsette. Det er ingen grunn til å gi opp annet utviklings- og helsearbeid!

Dette betyr ikke at de samfunnsmessige konsekvenser av AIDS ikke er svært alvorlige. Mange land har ennå bare sett en liten flik av problemet. Den høye forekomsten av HIV i forhold til AIDS-tilfeller betyr at epidemien er i rask vekst. Antall AIDS-tilfeller vil derfor øke dramatisk i de nærmeste årene, noe som vil påvirke alle deler av samfunnet. Helsesektoren vil bli mer og mer overbelastet med HIV/AIDS-pasienter, og økonomien rammes av at mange produktive personer faller fra.

Det er viktig å arbeide for å forebygge fortsatt spredning av epidemien, spesielt ved opplysning blant barn og unge som ennå ikke er kommet opp i seksuell aktiv alder.

1. Forfatteren er takknemlig for kommentarer fra Elise Klouman Bekken, Einar Heldal, Marie Arneberg og Klaus Mohn.

2. Det er HIV-viruset (Human Immunodeficiency Virus) som fører til sykdommer som går under navnet AIDS (Acquired Immuno Deficiency Syndrome). Ved vanlige tester er det *antistoff* til HIV-viruset som påvises. I denne artikkelen regnes de 2 virustypene, HIV-1 og HIV-2, under ett. HIV-2 forekommer mest i Vest-Afrika og er av en mindre aggressiv karakter enn HIV-1.

3. Dette anslaget bygger vesentlig på studiet av en gruppe homoseksuelle menn i San Francisco (Buchbinder et al. 1992).

Det er imidlertid grunn til å tro at AIDS utvikler seg raskere i fattige land med dårlig ernæring, hyppig forekomst av andre sykdommer og dårlige behandlingsmuligheter for HIV-relaterte og andre sykdommer. Det er svært vanskelig å få gode tall for tid fra smitte til AIDS i u-land.

4. I en test av en gruppe gravide kvinner i Mucheke township i Masvingo i Zimbabwe i februar 1992 ble hele 42 prosent av gravide kvinner funnet å være HIV-positive, ifølge avisen *The Chronicle*, en fredag i juli 1992 og opplysninger fra Dr. Moi, Provincial Medical Officer i Masvingo. Jeg kjenner imidlertid ikke til om det er spesielle forhold som kjennetegner befolkningen i denne bydelen og heller ikke til kvaliteten av undersøkelsen. Men dersom dette tallet - 42 prosent av gravide kvinner - er riktig, er det så vidt jeg vet den høyeste HIV-forekomsten som noen gang er målt i en tilnærmet alminnelig befolkningsgruppe.

5. Det er en del problemer med disse tallene. De bygger på utvalg på 100-300 gravide kvinner som kommer til svangerskapskontroll. Disse kvinnene er trolig ganske representative for *gravide* kvinner, noe mindre representative for *alle* kvinner og enda mindre representative for *menn*. I hvilken grad de 3 utvalgte stedene er representative for Zambia, vet vi ingen ting om. Det finnes ikke pålitelige ferskere tall for Zambia enn disse, da det har vært vanskelig å opprettholde test-systemet.

6. Foreløpige resultater fra en fersk intervjuundersøkelse i Zambia, kan tyde på at samlet fruktbarhetstall har sunket litt, fra 7,2 i 1980 til 6,5 i 1992, men nærmere analyse trengs for å fastslå dette. Dessuten har spedbarnsdødeligheten økt i siste tiårsperiode, fra litt over 80 til nesten 110, noe som antakelig skyldes den vanskelige økonomiske situasjonen i landet, og i noen grad kanskje også AIDS-dødelighet (UZ, CSO og DHS 1992).

Litteratur

Anderson, R.M., R.M. May, M.C. Boily, G.P. Garnett and J.T. Rowley (1991): "The spread of HIV-1 in Africa: sexual contact patterns and the predicted demographic impact of AIDS." *Nature* 352: 581-589.

Berkley, S., W. Naamara, S. Okware, R. Downing, J. Konde-Lule, M. Wawer, M. Musagaara and S. Musgrave (1990): "AIDS and HIV infection in Uganda - are more women infected than men?" *AIDS* 4: 1237-1242.

Brunborg, Helge (1992a): "Hva skjer med verdens befolkning?" *Samfunnsspeilet* 2: 44-48.

Brunborg, Helge (1992b): "Demographic consequences of AIDS, with special reference to Zambia." Paper presented at the 10th Nordic Demographic Symposium. Lund, Sweden, 12-14 August 1992.

Buchbinder, S.P., M. Katz, N. Hessel, P. O'Malley, J. Bamhart og S. Holmberg (1992): "Healthy Long-Term Positives: Men Infected with HIV for more than 10 Years with CD4 Counts 500 Cells." Abstract TuC 0572, VIII International Conference on AIDS. Amsterdam, 19-24 July 1992.

Caldwell, J.C., P. Caldwell and P. Quiggin (1989): "The Social Context of AIDS in sub-Saharan Africa". *Population and Dev. Rev.* 15 (2): 185-234.

Conference Summary Report (1992). VIII International Conference on AIDS. Amsterdam, 19-24 July 1992.

Day, Sophie (1988): "Editorial review: Prostitute women and AIDS: anthropology." *AIDS* 2: 421-428.

Merson, M.H. (1991): "AIDS in the 1990s: Meeting the Challenge." Presentation in Bangkok, 12 October 1991. Global Programme on AIDS, World Health Organization, Genève.

NACP [National AIDS Control Programme] Botswana (1992): "Report on the First HIV Sentinel Surveillance in Botswana." NACP, Gaborone.

Newell, M.L. (1992): "Risk factors for vertical transmission of HIV-1 infection." Abstract ThC 1520, VIII International Conference on AIDS. Amsterdam, 19-24 July 1992.

Over, Mead (1992): "The Macro-economic Impact of AIDS in Sub-Saharan Africa." Paper presented at VIII International Conference on AIDS. Amsterdam, 19-24 July 1992.

Preble, Elizabeth (1990): "Impact of HIV/AIDS on African Children." *Soc. Sci. Med.* 31 (6): 671-680.

Stover, John (1990): *DEMPROJ. A Demographic Projection Model for Development Planning. Version 3.* The Futures Group, Glastonbury and Washington.

UN [United Nations] (1992): *World Population 1992.* Population Division, Dep. of Economic and Social Dev. ST/ESA/SER.A/132. New York.

UN og WHO [United Nations og World Health Organization] (1991): *The AIDS epidemic and its demographic consequences.* ST/ESA/SER.A/119. New York og Genève.

US Bureau of the Census (1992): "Recent HIV seroprevalence levels by country: April, 1992." Research Note No. 6. Health Studies Branch, Center for International Research, U.S. Bureau of the Census. Washington, D.C.

UZ, CSO og DHS [Univ. of Zambia, Central Statistical Office and Demographic and Health Surveys] (1992): "Zambia Demographic and Health Survey 1992. Preliminary Report." Lusaka, Zambia og Columbia, Maryland.

WHO [World Health Organization] (1992a): "Current and Future Dimensions of the HIV/AIDS Pandemic. A Capsule Summary." Global Programme on AIDS, WHO, Genève.

WHO [World Health Organization] (1992b): "Consensus Statement from the WHO/UNICEF Consultation on HIV Transmission and Breast-feeding." Global Programme on AIDS, WHO, Genève 30 April - 1 May 1992.

WHO [World Health Organization] (1992c): "The Current Global Situation of the HIV/AIDS Pandemic." Global Programme on AIDS, WHO, Genève.

Helge Brunborg er forsker i Statistisk sentralbyrå.

HIV/AIDS i Norge

Første AIDS-tilfelle i Norge ble diagnostisert for 10 år siden, den 19. januar 1983. Ved utgangen av 1992 var det registrert 309 AIDS-tilfeller, hvorav 51 nye i 1992. Dette er litt færre enn i toppåret 1991, da det ble registrert 57 nye tilfeller. Hittil er 223 personer døde av AIDS - 53 av disse døde i 1992.

Ved utgangen av 1992 var det registrert 1 227 HIV-positive personer, 941 menn og 286 kvinner, av et totalanslag på 1 500-2 000. Fortsatt er det flest homo- og biseksuelle menn som er registrert smittet (463 av de 1 227), men antall nye tilfeller i denne gruppa har gått betydelig ned, fra 103 i toppåret 1985 til 27 i 1992. Den nest største gruppa av smittede utgjøres av sprøytemisbrukere (339), men også her har antallet nye tilfeller gått sterkt ned, fra 99 i toppåret 1986 til 12 i 1992.

Personer som er smittet ved heteroseksuell praksis utgjør den tredje største gruppa, med 164 personer. Blant disse ble det registrert 29 nye i 1992, mot 18 nye i 1991, altså en betydelig økning. Av de 29 var nesten halvparten (13) smittet i utlandet og 7 smittet etter å ha hatt sex med stoffmisbrukere eller biseksuelle i Norge. I 1992 ble imidlertid ingen av dem smittet av personer fra såkalte høyendemiske fødeland, dvs. født i Afrika sør for Sahara og ikke smittet i Norge. Av disse er det registrert 155 personer, hvorav 31 i 1992 og 39 i 1991.

På 1980-tallet ble en del blødere og andre smittet ved blodoverføring, i alt 50 personer. I 1992 var det ingen nye tilfeller av denne smittetypen. I alt 9 HIV-positive barn er født av HIV-positive mødre, men heller ikke her var det noen nye i 1992. Endelig er det 24 HIV-positive personer der smitteveien ikke er kjent.

(Kilder: *Pressemelding om HIV- og AIDS-situasjonen i Norge i 1991* fra Folkehelsa, *MSIS-rapport* nr. 2 og 3 1993, samt opplysninger fra Øivind Nilsen, Folkehelsa.)

Konklusjon: HIV-smitten brer seg langsommere i Norge enn mange fryktet på 1980-tallet. Spesielt har opplysningskampanjer og atferdsendring blant homoseksuelle og sprøytemisbrukere dempet spredningen betydelig. Den største risikofaktoren nå er sex under opphold i utlandet. Dessuten er en del utlendinger som kommer til Norge HIV-positive. Disse har imidlertid i svært beskjeden grad smittet andre personer i Norge.

Giftermål og barn - bedre sent enn aldri

Boka beskriver veien til egen familie for en del etterkrigskull, kvinner såvel som menn. Når kommer sambofohold, ekteskap og barn inn i livet? Hvor mange skaffer seg etter hvert egen familie? Hvilke grupper er tidligst ute? Og hvor store blir familiene?

Det er lagt vekt på å beskrive hovedtrekkene på en enkel måte. Teksten er supplert med figurer, noen få utvalgte tabeller og definisjoner.

Materialet er hentet fra en større intervjuundersøkelse om familiedanning, Familie- og yrkesundersøkelsen 1988. Analysen er støttet av Barne- og familiedepartementet og Norges forskningsråd (tidligere Norges råd for anvendt samfunnsforskning og Norges allmennvitenskapelige forskningsråd).

Du finner svar på spørsmål som:

- Blir det stadig flere barnløse - frivillige som ufrivillige?
- Hvor mange barn får vi, og hvor mange ser vi som ideelt?
- Hvor gamle er kvinner og menn når de blir samboere for første gang?
- Er samboforholdene i ferd med å utkonkurrere ekteskapet?
- Hva slags prevensjon bruker norske kvinner og menn?
- Hva mener etterkrigskullene om likestilling?
- Er det blitt færre enslige mødre?

Beskrivelsene viser hvordan et *nytt* familiemønster har fått stadig større innpass i de siste 10-15 årene, og hvilke konsekvenser det kan få på litt sikt. Boka henvender seg til alle som er opptatt av dagens familieliv og til alle som planlegger morgendagens kår for familiene.

Giftermål og barn - bedre sent enn aldri

Sosiale og økonomiske studier 81

165 sider. Pris kr. 115,- ISBN 82-537-3808-0

Publikasjonen foreligger i begynnelsen av mars og kan bestilles i bokhandelen eller fra:

Salg og abonnementservice

Postboks 8131 Dep.

0033 OSLO 1

Tlf.: 22 86 46 64

Fax.: 22 86 49 761

«Samfunnsspeilet» er et tidsskrift med artikler om folks levekår og livsstil.

«Samfunnsspeilet» er et tidsskrift der Statistisk sentralbyrå sprer resultater om aktuell levekårsforskning til en større leserkrets.

«Samfunnsspeilet» er skrevet

- for deg som underviser i samfunnsfag
- for deg som driver med informasjon
- for deg som forsker
- for deg som arbeider med sosial- og helsespørsmål
- for deg som arbeider i administrasjon og forvaltning
- eller rett og slett for deg som er opptatt av samfunnsforhold

Abonnement bestilles hos:

Statistisk sentralbyrå

Salg og abonnementservice
Postboks 8131 Dep.
0033 OSLO 1
Telefon 22 86 46 64

Publikasjonen utgis i kommisjon hos Akademika – avdeling for offentlige publikasjoner, Oslo, og er til salgs hos alle bokhandlere.
Løssalgsspris kr. 45,-
ISSN 0801-7603
ISBN 82-537-3843-9

